

ԽՐԺԻԹՆԵՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԲԱԶՄԱՅԱՐԿ ՇԷՆՔԵՐ. ԱՐԺԱՆԹԻՆԱՀԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Ամերիկահայութիւնը մինչեւ 1960ականները «Հայեցի դաստիարակութեան» շեշտը հիմնականին մէջ դրած էր եկեղեցիներու կից կիրականօրեայ (կրօնքի, յաճախ՝ անգլերէնով) եւ միօրեայ (լեզուի) դպրոցներուն վրայ: Դարասկիզբին հիմնուած սակաւաթիւ ամէնօրեայ նախակրթարանները երկար կեանք ունեցած չէին ԱՄՆի մէջ: Իսկ մինչեւ 1970ականները գոյութիւն ունեցած Ֆրանսահայ ամէնօրեայ վարժարանները՝ «Սամուէլ-Մուրատեան» եւ «Դպրոցասէր», Փարիզի թէ Պոլսոյ նախաեղեռնեան աւանդոյթներու ժառանգորդներն էին՝ սահմանափակ իրենց կարգին: 1948ին, քրոնիկագիր մը այս կրթական ջանքերը կը բնորոշէր որպէս «խարխափումներ»: «Սփիւռքի հայ դպրոցներուն մէջ ուրոյն տեղ մը կը գրաւեն Ֆրանսայի եւ Միացեալ Նահանգներու յետմիջօրեայ դասարանները, որոնք կը ջանան տալ մայրենի լեզուով գրել-կարդալու տարրական ծանօթութիւն մը, որ շատերու կողմէ մոռացութեան կը մատնուի յաջորդ շրջանին իսկ, եթէ ենթական այլեւս չի շարունակեր այդ դպրոցները: (...) Աւելի քան երկու տասնամեակի փորձերէ ու խարխափումներէ յետոյ՝ դժբախտաբար այս օր ալ ամերիկահայ դպրոցները չունին իրենց մշակուած ծրագիրն ու նախանձախնդիր դեկավարութիւնը»¹:

Արժանթինահայ դպրոցը այս առումով եզակի երեւոյթ մըն է արեւմտեան Սփիւռքի մէջ: Արդարեւ, Արժանթինի ամէնօրեայ դպրոցները սկսած են հիմնուիլ 1920ականներու վերջերը եւ ամբողջօրեայ բնոյթ ստանալ՝ 1956էն սկսեալ: 1926էն մինչեւ 1956, 34 հայկական դպրոցներու ոչ-համաժամանակեայ գոյութիւնը արձանագրած ենք Արժանթինի մէջ, թէեւ ցանկը վերջնական եւ ամբողջական չենք կրնար սեպել: Դպրոցներուն անընդմէջ ներկայութիւնը, անկախ՝ անոնց տեւողութենէն, համայնքին իր իւրայատուկ դիմագիծը տուած է եւ անոր լեզուական պահպանումին հապէս սատարած, նախապատրաստելով 1956ին սկսած կրթ-

թական վերանորոգումը: Փաստօրէն, արժանթինահայ կրթական ցանցը իր գոյութիւնը կը պահէ ութը տասնամեակէ ի վեր:

Սակայն, անոր եզակիութիւնը երկարակեցութեամբ սահմանուած չէ: Ներկայ ուսումնասիրութիւնը կ'ընդունի ու կ'իւրացնէ աշխատանքային վարկած մը. - հայ դպրոցին կեդրոնական դերը որպէս հայապահպանման ու հայակերտման հիմնական գործօն: Անոր շնորհիւ, համայնքը իր հայեցի դիմագիծը պահած ու զարգացուցած է մինչեւ մեր օրերը. անկէ ստացած է իր կազմակերպական աւելն ու սերնդափոխութեան հիմնական մղումը: Առանց դպրոցի այդ կեդրոնական դերին, դժուար է պատկերացնել թէ մինչեւ մեր օրերը կրնար գոյատեւել եթէ ո'չ անպայման հայախօս, գէթ հայերէն լեզուին ու «հայկականութեան» - պայմանական եզր մը, ընդգրկելու համար հայ ինքնութեան բաղադրիչ այլեւայլ տարրերը - հաղորդ համայնք մը: Բնորոշ է, որ ըստ 1997ին կատարուած հարցախոյզի մը պատասխաններուն՝ հայկական դպրոցի մը 149 ծնողներ, հայկականութեան փոխանցումի ազդակները կը համարէին ծնողները (33%), դպրոցը (28%), մեծ հայրերը (26%) եւ եկեղեցին (13%)²:

Որպէս ցուցանիշ՝ դպրոցի ու լեզուի փոխանցումին կատարած դերին համայնքին գոյատեւումին մէջ, շահեկան է մատնանշել, որ 1988ին, այսինքն, երբ դպրոցական ցանցը արդէն 60ամեայ ուղի մը անցած էր, իսկ ամբողջօրեայ վարժարաններու վերածումը իր 30ամեակը կ'ապրէր, 16-17 տարեկան 80 աշակերտներու վրայ կատարուած հարցախոյզի մը պատասխաններուն 90 առ հարիւրը կարեւոր կը նկատէր հայերէն գիտնալը: Նկատի պէտք է ունենալ, որ պատասխանողները ջախջախիչ տոկոսով մաս կը կազմէին Արժանթին ծնած երկրորդ կամ երրորդ սերունդին: Անակնկալ պէտք չէ նկատել, միւս կողմէ, որ 80 առ հարիւրը պատասխանած ըլլայ, թէ «երբեմն» կը գործածէր լեզուն (մեծ հայրերու եւ մայրերու հետ, հայերէնի դասապահերուն, ստիպողաբար՝ որպէս «գաղտնի» լեզու), իսկ 10 առ հարիւրը՝ «երբեք»³: Լեզուի կարեւորութեան գիտակցութեան ու անոր սահմանափակ գործածութեան երեւութապէս ներհակ պարագաները քննած ենք այլուր⁴: Նոյնքան յարակարծական պատասխաններ տրուած են այլ հարցախոյզի մը ընթացքին՝ 110 աշակերտի ընդգրկումով, որուն 55 առ հարիւրը պատասխանած է, որ կարելի է լաւ հայ ըլլալ առանց լեզուն գիտնալու, իսկ 100 առ հարիւրը համաձայնած է, որ լեզուն պէտք է պահել «որպէսզի չկորսուի հայութիւնը»⁵: Սերնդափոխութեան գաղափարին առկայութիւնը նոյնպէս բացայայտ էր 1994ին, երբ 168 աշակերտ ընդգրկող հարցախոյզի մը 91

առ հարիւրը հաստատած է, թէ պիտի փափաքէր զաւակներուն հայերէն սորվեցնել: Սակայն, 75 առ հարիւրը որպէս ամէնօրեայ լեզու նախընտրած է սպաներէնը, որ այդ համեմատութեան 63 առ հարիւրին մայրենի, իսկ 78 առ հարիւրին տնային լեզուն էր արդէն⁶:

Ներկայ յօդուածին աշխարհագրական ընդգրկումը բացատրելու համար, կ'արժէ նշել, որ Արժանթինի հայ համայնքին մեծամասնութիւնը ի սկզբանէ մէկտեղուած է մայրաքաղաքին՝ Պուենոս Այրէսի, ու երկրորդ քաղաքին՝ Գորտոպայի մէջ, ուր սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը կայուն համայնքային կազմակերպութիւն մը ստեղծուած է: Այս երկու քաղաքներուն մէջ է, որ տեղի ունեցած է ամէնօրեայ դպրոցներու հիմնադրութիւնը եւ ապա անոնց անցնումը ամբողջօրեայի: Քանի մը հարիւրը չանցնող թիւ մը հաստատուած է այլ քաղաքներու մէջ, որոնցմէ Պերիսօ, Ռոսարիօ եւ Թուքուման պարբերաբար ունեցած են մէկական հայկական միութիւն եւ անոնց կողքին՝ կարճատեւ ամէնօրեայ դպրոցներ կամ շաբաթական դասընթացքներ, որոնք հայ բնակչութեան դէպի Պուենոս Այրէս ու Գորտոպա տեղափոխումով կամ ինքնասպառ ըլլալով չքացած են: Առաջին երկու քաղաքներուն մէջ նման միութիւններ վերակենդանացած են վերջին տարիներուն. անոնց վերյայտնութիւնը կը բացատրուի այս անգամ Պուենոս Այրէսէն որոշ տեղաշարժի մը գոյութեամբ կամ նոր սերունդներու ինքնութեան վերազարթնումով: Միւս կողմէ, ներկայիս դիտելի է հայկական փոքրաթիւ միաւորներու ստեղծումը այնպիսի նահանգներու մէջ, որոնք վաղ տարիներուն ունեցած են աննշան ու կարճատեւ ներկայութիւն մը (Մենտոզա, Սան Խուան, Միսիոնէս) կամ որոնց հայկական բնակչութիւնը բոլորովին նոր է (Ռիօ Նեկրօ, Նէուքէն): Այս երեւոյթը դարձեալ պէտք է կապել հայահոծ կեդրոններէ տեղաշարժի եւ ինքնութեան անհատական վերազարթնումի պարագաներու:

Անհրաժեշտ է բացատրել «ամէնօրեայ» եւ «ամբողջօրեայ» եզրերուն նշանակութիւնը: «Ամէնօրեայ» բառը կ'ակնարկէ կէս-օրեայ դրութեամբ ամէն օր գործող վարժարաններու, որոնք բացառաբար հայեցի դաստիարակութեան նուիրուած էին: Աշակերտը պարտէր օրուան միւս կէսին յաճախել հանրային վարժարան⁷: Ինչպէս կը բացատրէր 1953ին լոյս տեսած տեղեկագրութիւն մը, «Արժանթինի մէջ ուսումը ըլլալով ձրի, պարտաւորիչ եւ կէսօրեայ, ամէն հայ փոքրիկ, երբ կը լրացնէ իր վեցերորդ տարին, պէտք է անպայման յաճախէ պետական նախակրթարան: Արդ, հայ դպրոցներու աշակերտներ միայն կէս օր կրնան մնալ կրթական յարկի մը տակ: Եթէ պատահի որ օր մը, պետութիւնը

գործադրէ ամբողջական ուսումնական դրութիւն, ինչպէս Մ. Նահանգներու մէջ է, այն ատեն գոցուելու դատապարտուած են ներկայ մեր բոլոր դպրոցները»⁸:

«Ամբողջօրեայ»ի յղացքը կոչուած էր, գիտակցաբար թէ ոչ, կանխելու այս վտանգը: Այդ նպատակով, հայկական վարժարանները ամբողջօրուան ընթացքին միասնաբար պետական ու հայկական ծրագիրներ աւանդող կրթական օճախներ կը դառնային, որպէս այդպիսիներ պետական ճանաչումի ենթարկուելով: Այսպէսով, աշակերտները կարիքը չունէին միաժամանակ երկու դպրոց յաճախելու, այլ մէկ յարկի տակ կը հետեւէին պետական ծրագրին ու կը ստանային հայեցի կրթութիւն՝ մինչեւ իրենց շրջանաւարտ դառնալը:

Այստեղ պէտք է արձանագրել, որ գրագիտութեան մակարդակը բաւական բարձր էր հայ գաղթականներուն մէջ, ինչ որ դրական նախադրեալ մըն էր՝ յօգուտ կրթական գործի հանդէպ որոշ նախանձախնդրութեան: 1926ի արժանթինեան գաղթականական ցանկերուն տուեալներով, «թուրք» եկուորներուն 72,34 առ հարիւրը գրագէտ էր, գրեթէ հաւասարելով իտալացիներու եւ սպանացիներու մակարդակին (77,61 եւ 77,63%)⁹: Ըստ Պուենոս Այրէսի քաղաքապետական չորրորդ մարդահամարին (1936), «հայ»երուն 74 առ հարիւրը եւ «թուրք»երուն 61 առ հարիւրը գրագէտ էր¹⁰: Ըստ այնմ, անոնք ի վիճակի էին տուեալ լեզուով գրել ու կարդալ, թէեւ մարդահամարը չէ մանրամասնած, թէ՛ ո՛ր լեզուով: Հնարաւոր է, որ խօսքը վերաբերէր իրենց մայրենի լեզուին: Առհասարակ, Արժանթին ժամանող գաղթականները գրագիտութեան յայտարարութիւն մը կ'ընէին, որ իրենց սեփական լեզուով գրել ու կարդալու մասին էր, նոյնիսկ եթէ ատիկա սպաներէնի տեսանկիւնէն անգրագիտութեան համազօր ըլլար՝ ոչ-լատինական այբուբէններու պարագային¹¹: Սակայն, ակներեւ է, որ Արժանթին ժամանած շատ մը հայերու խօսած «մայրենի լեզու»ն թրքերէնն էր, իսկ գրածն ու կարդացածը՝ հայատառ թրքերէնը (սակաւ թիւով՝ օսմաներէնը): Առանձին հարց էր, անշուշտ, արաբախօս հայերուն պարագան, որ սակայն տարածուն չէ եղած:

Պատահական չէ, ուրեմն, որ 1922ին իսկ Հայ Գաղութային Կեդրոնը շարաթական երկու անգամ ձրիաբար կը կազմակերպէր «գիշերային դասախօսութիւնք... հայերէն, սպաներէն եւ քուսքանութիւն սովորեցունելու համար»¹²: 1924ին Կ. Քէշիշեան կը գրէր, թէ «հայ պզտիկներուն համար ազգային դպրոց չի կայ եւ մօտ ապագային ըլլալու յոյսն ալ չի կայ. Հայերէն գիտցող եւ գործածող ծնողքներ շատ քիչ կան ու Հայ

մանկտիք Հայերէնը եւ շատ անգամ Հայութիւնը կը մոռնան», իսկ տարի մը ետք Նոր Այգ կ'աւելցնէր, թէ «պզտիկներ առանց մայրենի լեզուն սորվելու կը դրկուին օտար դպրոցներ. հայ ընտանիքներու մէջ քիչ են անոնք որ զուտ հայերէն կը խօսին»¹³։

Ուշագրաւ է, որ մինչ այդ թրքերէն սիւնակներ ներառնող Արժան-թին շարաթաթերթը 1930ին կը սկսէր հրատարակել հայերէն եւ հայատառ թրքերէն անջատ թիւեր¹⁴։ Նոյնիսկ աւելի ուշ յայտարարուած է, թէ աւելի քան 250 հոգի հայատառ թրքերէն թերթի մը ցանկութեամբ արձանագրուած էին եւ թէ խմբագրութիւնը պիտի հրատարակէր երկրորդ՝ սպաներէն եւ հայատառ թրքերէն շարաթաթերթ մը։ Այս խոստումը չէ իրականացած, միայն կրկնուած է վերջին թիւին մէջ¹⁵։

1938ին, Պուենոս Այրէսի հայերուն 75 առ հարիւրը թրքախօս կը նկատուէր¹⁶։ Թէեւ այս թիւին հիմնաւորումը յայտնի չէ, ան քիչ թէ շատ հաշտ էր իրենց ծննդավայրերուն (հիմնականին՝ Կիլիկիա եւ Կեսարիա) նախաեղեռնեան լեզուավիճակին հետ։

Միւս կողմէ, պատահական պէտք չէ նկատել, որ 1909ին ժամանած Կեսարացի Թորոս Նալչաճեանը 1925ին անդամ էր Գաղութային Կեդրոնի Դպրոցասիրաց Յանձնախումբին եւ խառն ժողովի մը ընթացքին թրքերէնով կը խնդրէր, որ «Տիար Արմէն Պերկամալի 100 փեսօ ամսաթոշակով յանձն առնէր 50 փոքրիկներու ուսուցումը՝ ազգային պաշտպանութիւնը ապահովելու եւ ապագայ սերունդը օտարացումէ եւ ձուլումէ փրկելու համար»¹⁷։ Աստիճանաբար, ընդամէնը տասնամեակի մը ընթացքին, թրքախօս սերունդին շառաւիղները կորսուած լեզուին՝ հայերէնի աւանդութեան վերականգնումին պիտի ձեռնարկէին՝ սերնդափոխութիւնը ապահովելով։ Մայրենի լեզուն իմացող ու չիմացող հայրերուն ճիգերուն շնորհիւ էր, որ 1939ին 19 ամէնօրեայ դպրոց գոյութիւն ունէր Պուենոս Այրէս եւ շրջակայքը՝ 928 աշակերտով¹⁸։

Համայնքը ինչպէ՞ս հասած էր այս հանգրուանին։

«ԿԵՍՕՐԵԱՅ» ԴՊՐՈՅՆԵՐԸ

Մինչ 1910ականներուն հայցի կրթութեան առնչութեամբ որեւէ մտահոգութիւն կամ հետաքրքրութիւն չէ արձանագրուած, 1920ին Հայ Ազգային Միութեան բարեփոխուած ծրագիր-կանոնագիրը կը նախատեսէր «... Արժանքինի մէջ գաղութիս անդամներու նիւթական եւ բարոյական պիտոյից հոգածու ըլլալ, կազմակերպելով տեղական օժանդակիչ ժողովներ, լսարան, դպրոց, եկեղեցի, հիւանդանոց, ելլն.»¹⁹։ Այս մտահոգութիւնը կրկնուած է 1922ին Գաղութային Կեդրոնի ծրագրին

մէջ, ուր որպէս նպատակ կը յիշուէր, թէ պէտք է «հայ մանուկներու եւ երիտասարդներու ազգ. կրթութեան հոգ տանիլ»²⁰: 1922-1925ին, սակայն, չըջուն ուսուցիչի մը միջոցաւ հայերէնի ուսուցման փորձերը ձախողեցան՝ «պիտոճէի նեղութեան եւ մասամբ ալ ծնողներու անպարտաճանաչութեան պատճառաւ (...)»²¹:

1926-1927 տարիներուն կրթական ճիգը սկսաւ աւելի արդիւնաւէտ ըլլալ՝ երկու այցելու ուսուցիչներ կը գործէին Պուենոս Այրէսի մէջ, 70-75 աշակերտով²²: 1926ի կամ 1927ի սկիզբը կը հիմնուէր Հարաւային Ամերիկայի առաջին հայկական ամէնօրեայ դպրոցը՝ Պերիսոյի Ազգային Վարժարանը, 20 աշակերտով, որ ութ ամիս գործեց²³: 1928ի կէսէն մինչեւ 1929ի վերջը ան երկրորդ շրջան մը ունեցաւ²⁴: Անոր յաջորդեց ՀՕԿի «Շիրվանզադէ» դպրոցը՝ 1931ին, որ կարճատեւ եղաւ²⁵:

Պուենոս Այրէսի մէջ այցելու ուսուցիչի դրութիւնը վերջ գտաւ կրթական ցանցին ձեւաւորումով՝ 1928-1930ին: Համայնքային իշխանութիւններուն սկզբնական նախաքայլերէն ետք, այժմ թաղամասերու կամ արուարձաններու եկեղեցական նորակազմ վարչութիւններ կամ յատկապէս այս նպատակով ստեղծուած կրթական յանձնախումբեր կը ձեռնարկէին դպրոցներու հիմնադրութեան: Արդարեւ, կրթական ցանցը ծայրամասին եւ արուարձաններուն մէջ պիտի ծնէր: Գաղութային կեդրոնը 1928ին կը նշէր, թէ «(...) Կեդրոնս ներկայիս այս առթիւ հաստատ պիտոճէ մը չունենալուն կը պարտաւորուի քաղեցիներու կարգադրութեան սպասել»²⁶:

Նորածիլ դպրոցներուն գոյութիւնը կը համապատասխանէր հայկական տեղաբաշխումին՝ քաղաքի որոշ թաղերուն եւ մօտակայ արուարձաններուն մէջ: Այդ թուականներուն, հայերը որպէս բնակութեան վայր ընտրած են կարգ մը թաղամասեր, առանց «փակ» տնտեսութեան բնոյթ ստանալու: Այդ թաղամասերն էին իրարու կից Նուէլա Փոմփեփան, Վիթա Սոլտաթին եւ Ֆլորէսը, իրարու կից Պոքան եւ Պառաքասը (բոլորն ալ հարաւային կողմը), Լինիերսը եւ Ֆլորեսթան (իրարու կից՝ արեւմուտքը) եւ Փալերմոն (կեդրոնը): Ամէնէն հայաշատ արուարձանները եղած են Վալենթին Ալսինան եւ Լանուսը (իրարու կից՝ հարաւը) եւ Վիսենթէ Լոփէսը, Ֆլորիտան եւ Օլիվոսը (հիւսիսը): Այլ թաղամասերու եւ արուարձաններու անուններ ալ պիտի երեւին շարադրանքին մէջ: Յատկանշական է, որ այդ տեղաբաշխումը ի զօրու մնացած է մինչեւ 1950-1960ականները եւ անոր պատճառով ծնունդ առած դպրոցները շարունակած են գոյութիւն ունենալ նոյն վայրին մէջ (կամ մերձակայ մէկ քանին միաձուլուած են՝ մէկ ամբողջօրեայ դպրոցի ծնունդ տալու հա-

մար): 1990ականներուն սկսած է տեղաբաշխումի որոշ փոփոխութիւն մը, որ ազդակներէն մէկն է հայ աշակերտութեան թիւի նօսրացումին:

Թէեւ այս թաղամասերուն ու շրջաններուն «հայրենակցական» կազմը խորութեամբ քննուած չէ, սակայն անոնց մէջ ըստ հայրենական ծագումի համախմբում մը գոյութիւն ունեցած է: Կարգ մը դպրոցներու անուններ նոյնիսկ կապ ունեցած են բնօրրանի դպրոցին հետ: Սակայն, ի յառաջագունէ կարելի չէ պնդել, որ դպրոցներուն ծնունդը պայմանաւորուած էր այս կամ այն հայրենակցական հոսանքին գործունէութեամբ: Մեր օգտագործած արխիւային աղբիւրներն ու մամուլը ցարդ նման պնդումի կռուաններ չեն մատակարարած:

Պուենոս Այրէսի առաջին դպրոցը եղաւ Նուէլա Փոմփեթա թաղամասի Սահակեան Վարժարանը (1928-1955): Թաղամասին հայ բնակչութեան մեծամասնութիւնը թոմարգացի ըլլալով, հաւանական է, որ պահած ըլլայ իրենց քաղաքի «Սահակեան» վարժարանին անունը: Անոր հետեւեցաւ Ֆլորէսի Արծրունի Վարժարանը 1929ին: Հողամասը տրամադրած էր Իսրայէլ Արսլանը²⁷, որուն ի պատիւ, իր կեղծանունով (Արծրունի) կոչուած է վարժարանը: Վարժարանը ամբողջօրեայ դարձաւ 1964ին եւ կը գոյատեւէ մինչեւ այսօր: Կ'արժէ նշել, որ մինչեւ 1945 թուականը, երբ անոր կողքին շինուեցաւ քարաշէն Վարազայ Ս. Խաչ այժմու եկեղեցին, դպրոցն ու եկեղեցին կը կիսէին նոյն տախտակաշէն կառուցը:

Փուենթէ Ալսինա արուարձանին մէջ (այսօր՝ Վալենթին Ալսինայի մաս), տարի մը ետք, Հայ Դպրոցասիրաց Միութիւնը կը հիմնէր Խաչիկեան Վարժարանը (1929-1967): Անունը տրուած էր ի պատիւ Երուանդ Խաչիկեանի, որ հոգացած էր դպրոցին հողամասին գնումին մեծ մասին ծախսը: 1929ին նոյն շրջանին մէջ հիմնուած է Ս. Շուշան տախտակաշէն մատուռը, իսկ 1964ին կառուցուած է Ս. Յակոբ քարաշէն եկեղեցին՝ վարժարանին կից (վարժարանի փակումէն ետք, անոր շէնքը դարձաւ եկեղեցւոյ սրահը):

1930ին միաժամանակ երեք դպրոցներ բացուեցան Պուենոս Այրէսի մէջ. արեւմտեան կողմը՝ Կրթասիրաց Միութեան հիմնած Ֆլորեսիայի Ազգային Վարժարանը²⁸, իսկ հարաւը՝ Պոքայի Ազգային Վարժարանը (յիշուած է 1958ին ու հաւանաբար փակուած՝ 1959ին)²⁹ եւ Պառաքասի Արովեան Վարժարանը (1930-1940)³⁰:

1930-1940ին Վալենթին Ալսինայի սահմանակից արուարձանի մը մէջ գործեց Փինիէյրոյի Ազգային Վարժարանը (1930-1940), որ 1944ին վերսկսելէ ետք, 1950ին իր գործունէութիւնը շարունակեց անորոշ տեւողութեամբ³¹:

1929ին արդէն բացուած էր Գորտոպայի Ազգային Վարժարանը, իսկ աւելի ուշ՝ Փուեպլօ Սան Մարթին արուարձանի դպրոցը (1931-1936): «Մարանաթա» ժողովարանը նոյնպէս դպրոց մը պահած է 1930ականներուն: Որոշ հաւատացեալներ վերապահ էին ազգային վարժարանին հանդէպ, որովհետեւ կրօնք կ'աւանդէր եւ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիին կը պատկանէր³²: Գորտոպայի Ազգային Վարժարանը մինչեւ այսօր կը գործէ 1926ին շինուած Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ կից:

Պուենոս Այրէսի Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը (որ, առանց այդ անունն ու պաշտօնական ճանաչումը ունենալու, Թեմական Խորհուրդի մը դերը կ'աշխատէր կատարել) իր հիմնադրութենէն՝ 1930էն ետք, դպրոցներուն հովանաւորութիւնը ստանձնեց եւ կարգ մը շէնքեր արձանագրուեցան իր անունին (կրօնական կարգավիճակը զայն կ'ազատէր որոշ տուրքերէ): Ուսումնական Խորհուրդ մը կազմուեցաւ՝ Հոգաբարձութեան ատենապետին ու ատենադպիրին եւ դպրոցական ներկայացուցիչներու անդամակցութեամբ, բայց անոր գործունէութեան ազդեցութիւնը սահմանափակ եղաւ³³:

Խորհուրդին նպատակն էր «հայ մանուկներուն կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը, հոգ տանելով որ բոլորը յաճախեն տեղական վարժարաններն ու, միեւնոյն ժամանակ, հայերէն լեզուն սորվին յատուկ (իմա՝ հայկական - Վ.Մ.) դպրոցներու մէջ»³⁴: Հայկական դպրոց յաճախելու միակ պայմանն էր, որ արժանթինեան վարժարան յաճախելու վկայագիր ներկայացուէր: Ուսումնական Խորհուրդին պարտաւորութիւնները հետեւեալ կերպով սահմանուած էին. - «Հոգաբարձութենէն կախում ունեցող դպրոցներուն բարոյական ու նիւթական զարգացումին հսկել ու հոգ տանիլ. հայերէն լեզուի, իր Եկեղեցիի դաւանանքին ու ազգային պատմութեան ուսուցումին հետեւիլ. հոգ տանիլ իր զաւակներուն մշակոյթին, որպէսզի իրենց քաղաքացիական պարտականութիւններուն գիտակից արժանքինցի քաղաքացիներ ըլլան: Ուսումնական Խորհուրդին ծրագիրը գործադրուելէ առաջ պէտք է Հայց. Առաք. Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան Վարչական Խորհուրդին կողմէ վաւերացուի: Հոգաբարձութեան գանձը պիտի ապահովէ այս Խորհուրդին պիտոճէն, կարիքաւոր թաղամասերու հայրենակիցներուն նիւթական օժանդակութիւն հայթայթելու համար»³⁵:

Ուսումնական Խորհուրդը եւ 1942ին անոր յաջորդող Կրթական Յանձնախումբը դպրոցներուն գործունէութիւնը կը վերահսկէին պարբերական այցելութիւններով: Հոգաբարձութիւնը կը զբաղէր նիւթա-

կան (օրինակ՝ ուսուցչական աշխատավարձի վճարում) եւ ներքին (օրինակ՝ վարչական վէճեր) հարցերու լուծումով:

1932ին իր դռները բացաւ ապագայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարին կից Արսլանեան Կեդրոնական Վարժարանը, դարձեալ ի պատիւ Իսրայէլ Արսլանի: Ան հանդիսացաւ այս ժամանակաշրջանին Պուենոս Այրէսի գլխաւոր վարժարանը թէ՛ իր աշակերտներու թիւով եւ թէ՛ իր մակարդակով:

Դարձեալ 1932ին Նուէլա Փոմփեթային դրացի Վիտա Սուտաթի թաղամասին մէջ հիմնուեցաւ Մեսրոպեան Վարժարանը, որուն անունը Հոգարարձութիւնը որոշած էր³⁶: 1932ին բացուեցան նաեւ Վալենթին Ալսինայի Մամիկոնեան Վարժարանը եւ սահմանակից Լանուս արուարձանին Կիլիկեան Վարժարանը (1932-1940)³⁷:

1933ին Վալենթին Ալսինայի մէջ յիշուած Թորգոմեան Վարժարանը³⁸ թերեւս կարելի է նոյնացնել տարի մը ետք ցանկագրուած «Ռոքա Փողոց»ի դպրոցին հետ³⁹:

1933-37ին Հայկազեան Վարժարանը գործեց քաղաքի կեդրոնական Քապաթիթօ թաղամասին մէջ⁴⁰, իսկ արեւմտեան ծայրամաս Լինիերսի մէջ 1934ին բացուեցաւ Նուպարեան Վարժարանը, որ մինչեւ 1950ականները իր գոյութիւնը պահեց: 1938ին վարժարանին կից կառուցուեցաւ Ս. Պօղոս-Պետրոս մատուռը⁴¹: 1934-1943 եւ 1945-1951ին գործեց հիւսիսային արուարձաններէն Ֆլորիտայի Ազգային Վարժարանը, որ առաջին շրջանին փակուած էր առաքելական եւ գալստական ընտանիքներու միջեւ տեղի ունեցած վէճերու պատճառով⁴²: 1937ին Ֆլորեսթա թաղամասի երկրորդ՝ Ռաֆֆի Վարժարանը բացուեցաւ⁴³: 1936ին հիմնուած Պերիսոյի Կոմիտաս Ազգային Վարժարանը տեղական վէճերու պատճառով փակուեցաւ 1939ին⁴⁴:

1930ականներուն սաստկացած կուսակցական պայքարները⁴⁵ ո՛չ միայն խռովեցին դպրոցական վարչութիւններուն անդորրը, այլեւ կրթական գործին գլխաւոր արգելքներէն մէկը եղան: Անոնք առաջնորդեցին բազում երկպառակութիւններու, որոնց հետեւանքով մրցակից դպրոցներ հիմնուեցան Պուենոս Այրէսի եւ Գորտոպայի մէջ:

Պառակտումներու այիբին դիմաց, Եկեղեցւոյ Հոգարարձութիւնը յայտարարեց, թէ իր հետ կապի մէջ մտնել ուզող դպրոցները երեք ամսուան ժամկէտ ունէին եւ թէ նոր եկեղեցի կամ նոր դպրոց բանալու պարագային, «նախապէս պարտին Վարչութեանս հետ խորհրդակցիլ. եթէ կը փափաքին մեզի հետ տեւական կապ հաստատել»⁴⁶: Որոշ

դպրոցական վարչութիւններ անոր ուղղակի ենթակայութեան տակ մտան:

Բաժանումներու նախահիմքը դրած էր Մայիս 1930ին Խաչիկեան Դպրոցի երկու ուսուցիչներուն միջեւ ծագած անձնական միջադէպը, որ շուտով կուսակցական պառակտումի առաջնորդեց: Անջատուած խումբը վեց ամիս ետք հիմնեց Խրիմեան Մշակութային Միութիւնը եւ Խրիմեան Դպրոցը՝ դաշնակցական թեքումով: Անունը առաջարկած էր Արսէն Շխլեանը, շրջանաւարտ՝ Զոմախլուի Վերի Թաղի համանուն վարժարանէն⁴⁷:

1933-1936ին պառակտումներու բուռն ալիք մը ծայր առաւ: Այսպէս, Մայիս 1933ին կուսակցական պայքարը Զլորէսի եկեղեցիին եւ Արծրունի Վարժարանին շուրջ հասաւ արիւնահեղութեան⁴⁸: Նոյն տարուան Դեկտեմբերի եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան ընտրութեան, ոչ-դաշնակցական հատուածը յաղթեց եւ դաշնակցականները այնուհետեւ հիմնեցին Զարդարեան Վարժարանը (1935-1940)⁴⁹:

Պառաքասի Արովեան Վարժարանի վարչութեան մեծ մասը դաշնակցական ըլլալով, ներքին պառակտում մը արձանագրուեցաւ 1934ին⁵⁰: Որպէս հետեւանք, ՀՕԿի «Արարատ» մասնաճիւղը Միասնիկեան Դպրոցը հիմնեց⁵¹, որ երկար չգոյատեւեց:

1934-1935ին նոր բաժանում մը տեղի ունեցաւ Խաչիկեան դպրոցի մէջ, հաւանաբար՝ հնչակեան եւ յառաջդիմական տարրերու միջեւ⁵²: Անոր հետեւանքը եղաւ Փոլենթէ Ալսինայի ՀՕԿի Թումանեան Վարժարանին հիմնումը (1935), որ կարճատեւ կեանք ունեցաւ⁵³: Վալենթին Ալսինայի մէջ, ներքին պայքարը 1935ին կամ 1936ին երկրորդ Մամիկոնեան Վարժարանի բացումին պատճառ դարձաւ: Այնուհետեւ զոյգ դպրոցները յիշուեցան «Մամիկոնեան-Գոլոմպիա Փողոց» եւ «Մամիկոնեան-Ռիոխա Փողոց» ձեւով:

1935ին Լանուսի Կիլիկեան Վարժարանին մրցակից Լուսինեան Վարժարանը հիմնուեցաւ:

Միւս կողմէ, Գորտոպայի եկեղեցական վարչութեան պառակտումին հետեւանքով, 1936ին դաշնակցական հատուածը հիմնեց Խրիմեան Վարժարանը, որ փակուեցաւ 1939ին՝ համայնքին հաշտութեան նախնական համաձայնութեան պատճառով:

Այստեղ կ'արժէ յստակացնել, որ քաղաքական սուր պայքարներու այս հանգրուանը հայելի մըն էր Սփիւռքի մէջ նոյն տասնամեակին տիրող հակամարտութիւններուն, որոնց զագաթնակէտերէն մէկը կարելի է նկատել Ղեւոնդ արք. Դուրեանի սպանութեան (1933) յանգող ղէպքե-

րը: Այս հակամարտութիւնները, ընդհանուր առումով, խորհրդայնամէտ/հակախորհրդային գոյգ ուղղութիւններու բախումին մաս կը կազմէին եւ, բնականաբար, կը տարածուէին հայ կեանքի բոլոր կայուածներուն վրայ: Կրթական մարզը, որ հիմնական կարեւորութիւն կը ներկայացնէր նոր սերունդներու գաղափարական կազմաւորումին համար, էական կը նկատուէր հակամարտող ուժերուն համար՝ որպէս համայնքային հակակշիռ հաստատելու գործօն:

Այս ժամանակաշրջանին, Պուենոս Այրէսի դպրոցները վիճակագրական հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէին՝ քաղաքի հայ բնակչութեան մօտաւոր թիւին հետ համեմատած⁵⁴ .-

ՏԱՐԻ	ԴՊՐՈՑ	ԱՇԱԿԵՐՏ	ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆ ⁵⁵
1930	7	441	8.000 (1928)
1934	15	949	13.000 (1933)
1939	18	928	--
1941	11	500	17.400 (1941)
1946	14	693	18.700 (1943)
1958	12	676	35.000 (1964)

1934-39ին դպրոցներու աճը արուեստական էր՝ բաժանումներու հետեւանքով, քանի որ աշակերտութեան թիւը գրեթէ անփոփոխ մնացած է: Բ. Աշխարհամարտի սկզբնաւորութեան, աշակերտներու եւ դպրոցներու քանակը իջած է իրերայաջորդ միացումներու եւ փակումներու հետեւանքով, որոնք արդիւնք էին թէ՛ հաշտարար քայլերու եւ թէ՛ տնտեսական պատճառներու: Վերջինս առնչուած էր, առաջին հերթին, աշակերտութեան նուազումին: Սակայն, պէտք չէ անտեսել այլ պատճառ մը՝ հանրութեան ձանձրոյթը կուսակցական պայքարէն, թաղային վարչութիւններու սպառումն ու յոգնութիւնը եւ մարդուժի պակասը:

Այսպէս, 1940ին միացան Ֆլորէսի Արծրունի եւ Զարդարեան վարժարանները՝ Գարեգին Արք. Խաչատուրեանի միջամտութեամբ, ինչպէս եւ Ֆլորեսթայի Ազգային եւ Ռաֆֆի վարժարանները՝ աշակերտներու նուազումին պատճառով: Առաջինին անունը պահելէ ետք, Ֆլորեսթայի միացեալ դպրոցը «Ռաֆֆի» կոչուեցաւ 1947-1967ին⁵⁶: Փինիէյրոյի մէջ, 1940ին թէ՛ Ազգային վարժարանը եւ թէ՛ նոյն շրջանին մէջ գործող վարանդեան Դպրոցը փակուեցան⁵⁷: Վերջինս, որուն անուան չենք հանդիպած այլուր, հաւանաբար հերթական պառակտումի մը ծնունդ եղած ըլլալ:

1942ին գոյգ Մամիկոնեան վարժարանները միացան⁵⁸։ Վարժարանը 1961ին դեռ գործոն էր⁵⁹, բայց հաւանաբար փակուած է 1963ին։ 1940ին աշակերտ կորսնցուցած Լանուսի Լուսինեան Դպրոցը, արուարձանի հայութեան հաշտութեամբ, «Լուսինեան-Կիլիկեան» վերամկրտուեցաւ 1943ին ու 1958ին դեռ կը յիշուէր, եւ հաւանաբար փակուած է 1959ին⁶⁰։

1940ականներուն, մինչ այդ կրթական մարզին մէջ որեւէ շարժում չարձանագրած որոշ շրջաններ սկսան արթնացումի նշաններ տալ։ Այսպէս, 1941ին Քիլմէս հարաւային արուարձանին մէջ - որուն հայկական բնակչութիւնը հիմնականին բաղկացած էր արաբախօս հայերէ- դպրոց մը յիշուած է (դպրոցական տարիքի 89 մանուկներ կային)⁶¹։ Նախաձեռնութիւնը անկասկած կը պատկանէր շրջանի Հայ Իրերօգնութեան Միութեան (հիմնուած՝ 1936ին)։ Նոյն թուականին Սիրանոյշ Թադէոսեան մասնաւոր մանկապարտէզ մը հիմնած է Ռամոս Մեխիայի արեւմտեան արուարձանին մէջ, զոր կը շարունակէր տնօրինել 1967ին՝ Հայ Օգնութեան Միութեան «Անի» մասնաճիւղի հովանաւորութեամբ⁶²։ 1942ին ազգային վարժարան մը բացուեցաւ Խոսէ Ինխենիէրոս հիւսիս-արեւմտեան արուարձանին մէջ⁶³։

ԴՊՐՈՑ	1931	1932	1933	1934	1935	1938	1939	1940	1943
Սահակեան	69	60	—	90	—	58	80	—	40
Մեսրոպեան	—	—	—	54	—	44	48	—	72
Խրիմեան	—	82	—	76	—	86	70	—	52
Խաչիկեան	131	—	—	48	—	50	60	—	50
«Ռոքա փողոց»	—	—	—	30	—	—	—	—	—
Մամիկ- Գոյ-	—	49	—	66	—	50	50	—	—
Մամիկ- Ռիոխա	—	—	—	—	—	45	44	—	—
Թումանեան	—	—	—	—	55	—	—	—	—
Արծրունի	92	115	—	89	—	101	118	120	100
Զարդարեան	—	—	—	—	—	44	—	—	—
Փինիէյրօ	45	40	—	61	—	32	20	—	—
Ճլորեսթա	26	32	—	34	—	35	35	19	—
Ռաֆֆի	—	—	—	—	—	24	20	—	25
Պոքա	40	61	—	40	—	47	45	—	25
Արովեան	38	40	—	48	—	38	37	22	—
Միասնիկեան	—	—	—	20	—	—	—	—	—
Կիլիկեան	—	33	—	50	—	37	30	—	—
Լուսինեան	—	—	—	—	—	31	24	—	—

Արսլանեան	—	170	180	177	—	138	162	137	160
Ֆլորիտա	—	—	—	33	—	30	20	12	—
Նուպարեան	—	—	—	—	—	50	44	36	30
Խ. Ինխենիէրոս	—	—	—	—	—	—	—	—	53
Գորտոպա	—	40	130	—	170	—	—	—	120
Խրիմեան (Գորտ.)	—	—	—	—	—	140	—	—	—
Փուեպլօ Սան Մարթին	—	25	—	—	—	—	—	—	—

Քաղաքէն դուրս, Ռոսարիոյի փոքրաթիւ համայնքը 1945ին հիմնած էր դպրոց մը, որ 1960ին կը շարունակուէր⁶⁴։

1957ին Գորտոպա նահանգի Ալթա Կրասիա քաղաքին մէջ հիմնուեցաւ Արամ Խաչատուրեան Վարժարանը, որ շարունակուած է մինչեւ 1970ականներու վերջերը։ 1961ին 30 աշակերտ ունէր (հայ համայնքը 135 հոգիէ բաղկացած էր)⁶⁵։

ԱՐԺԱՆԹԻՆԱՀԱՅ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԵԱՆ ԹԻԻԸ՝ ԸՍՏ ԴՊՐՈՑԻ⁶⁶

Վարժարանները սովորաբար կ'ընդգրկէին մինչեւ նախակրթարանի վերջին կարգերը, չէն մինչեւ 13 տարեկան աշակերտներու համար, ընդհանրապէս՝ մէկ ուսուցիչով, ինչ որ մանկավարժական լուրջ խնդիրներ կը յառաջացնէր, ի յաւելումն ընդհանուր ուսուցչակազմի որակաւորումի պակասին, քանի որ այս ուսուցիչները երբեմն մէկէ աւելի դպրոցներու մէջ կը պաշտօնավարէին։ Կրթական քննիչի իր հանգամանքով, Արսլանեան Վարժարանի տնօրէնը՝ Վարդան Գէորգեան (1938-1957) 1940ին կը վկայէր, որ «քիչ բացառութեամբ, վճարման ներկայ սակերով դժուար թէ կարելի ըլլար ատելի որակեալ եւ ատելի պատրաստուած կրթական պաշտօնէութիւն գործի լծել։ (...) Արդարեւ ի՞նչ արժէք պիտի ունենար ծրագրի նոյնութիւն հոլովել, երբ ուսուցիչներու կը բացակայէր մեթոտի նոյնութիւն, երբ անոնցմէ շատեր, դժբախտաբար, իրենք իսկ լրիւ նախակրթարան մը չեն ասարտեր ու կը գտնուին շատ հեռու դպրոցավարութեան եւ մանկավարժութեան տարրաւան հիմունքները կամ սկզբունքները ճանչնալէ»⁶⁷։

«Ես տգէտ աղջիկ մըն էի եւ ստիպուեցայ ուսուցիչ ըլլալ», իր կեանքի մայրամուտին վկայած է այդ ուսուցչուհիներէն մէկը՝ Մարգարիտ Գէորգեանը։ «Հարկ էր սորվեցնել լեզուն, ասանդութիւնները, պատմութիւնը։ Մանուկները շուրջս կը հաւաքուէին եւ ես իրենց կը դասաւան-

դէի: Ծրագիր կամ դասարաններ չկային, միայն ամենափոքրերուն մէջ Հայաստանը տպաւորելու կամքը, որպէսզի չկորսուէր...»⁶⁸:

Դպրոցները կը գործէին նախնական պայմաններու մէջ: Պատահական չէ, որ յաճախ գործածուած ըլլայ «խրճիթ-դպրոց» բնորոշումը. «Մերկ պատեր, խարխլած նստարաններ, անապակի պատուհաններ, որոնք ցուրտին դէմ տախտակէ փեղկերով կը պաշտպանուին, կասկածելի մաքրութեամբ ու մութ սենեակ մը՝ յաճախ բնակարան ծառայող յարակից սենեակի մը դրացնութենէն հասնող ժխորով աղմկուած (...)»⁶⁹:

Նախնական պայմաններու տակ կը պաշտօնավարէին նաեւ ուսուցիչները. անոնց ստացած չնչին աշխատավարձերը եւ կրած նուաստացումները, մերթ որպէս հետեւանք աշակերտութեան անկարգապահութեան եւ մերթ՝ վարչութեան անախորժ միջամտութիւններուն, որոնք կը հասնէին մինչեւ իսկ գործէ արձակումի ու, այդ պատճառով, դպրոցական տարելըջանի կանխաւ փակումին: Հոկտեմբեր 1941ին Գարեգին Արք. Խաչատուրեան նամակ մը կը յղէր Կեդր. Վարչական Խորհուրդին, ուր անդրադառնալով դպրոցներուն տրուած այցելութեան, կը յայտնէր հետեւեալ տպաւորութիւնը.-

*«Քիչ բան ձեռք բերուած են կրթական այդ շատ խոնարհ յարկերէն ներս, արդար ըլլալու համար՝ շատ քիչ բան ալ տրուած ըլլալով անոնց: Մեծ մասամբ համեստ կարողութեամբ եւ գէշ վարձատրուած ուսուցիչներ եւ ուսուցչուհիներ կը տանին աշխատանք մը՝ որ այնքան կենսական է, եւ որ սակայն չէ գնահատուած ըստ արժանւոյն: Նիւթական անբաւարար զոհողութիւն մը անխուսափելի դարձուցած է ողբալի վիճակ մը՝ որուն դարմանը կախում ունի բացարձակապէս Կեդրոնին աւելի մեծ չափով հետաքրքրութեանց»*⁷⁰:

*Համեմատաբար տարրեր էր Արսլանեան Կեդրոնական Վարժարանի պարագան, որ չէնքի աւելի յարմար պայմաններով օժտուած էր, ուսուցչական կազմ եւ տնօրէնութիւն ունէր, եւ բացառաբար մանկապարտէզէն կը սկսէր, ուր 4-5 տարեկան մանուկներ տարրական նախագիտելիքներ կը ստանային եւ դաստիարակչական խաղերու կը հետեւէին: 1939ի ուսումնական վեցամեայ ծրագիրը կ'ընդգրկէր հայերէն լեզու, հայոց պատմութիւն, Հայաստանի աշխարհագրութիւն (Գ.-Զ. դասարաններ), երաժշտութիւն, կրօնք, եկեղեցւոյ պատմութիւն (Զ. դասարան) եւ իրագիտութիւն (տարրական դասարաններ): Միջնակարգի երկու դասարաններ ստեղծելու առաջարկը, սակայն, մնաց թուղթի վրայ*⁷¹:

Խաչատուրեան Արք-ի 1941ին ներկայացուցած զեկոյցը, որ կ'ընդգրկէր Արսլանեան Կեդր-Վրժ-էն զատ գոյութիւն ունեցող 8 «դպրատուններ»ը (իր գործածած բառն է), կը հաստատէր նախնական վիճակի ու անբաւարար կազմակերպութեան պատկերը՝ ուսումնական մակարդակին վրայ: Կը քաղենք ծրագիրներու եւ դասագիրքերու մասին տրուած տեղեկութիւնները:–

Լինիերսի «Նուպարեան» դպրատուն. – «Ուսումնական մասնաւոր ծրագիր մը չի գործադրուիր: Գործածուած դասագիրքն է “Փեթակ”»:

Նուէւա Փոմփեթայի «Սահակեան» դպրատուն. – Ծրագրի եւ դասագիրքերու մասին տուեալներ չեն տրուած:

Վալենթին Ալսինայի «Խրիմեան» դպրատուն. – «(...) Նախապատրաստականէն զատ դպրոցն ունի 5 կարգեր (...): Կը կիրարկուի [Հայ] Կեդրոնի կրթական ծրագիրը: Գործածուած գիրքերն են “Փեթակ”, “Թանգարան” եւ “Շողակաթ”»:

Վալենթին Ալսինայի Գոլոմպիա փողոցի «Մամիկոնեան» դպրատուն. – Դպրոցը ունէր մանկապարտէզ, ծաղկոց, եւ չորս կարգ՝ Ա., Բ., Գ. եւ Զ. (եթէ արտագրութեան վրէպ չէ, կը թուի, որ Դ. եւ Ե. կարգերը աշակերտ չունէին): «Կը գործադրուի [Հայ] Կեդրոնի ծրագիրը եւ իբրեւ դասագիրք կը գործածուին “Թանգարան”, “Շողակաթ” եւ “Լուսաբեր”»:

Վիթա Սոլտաթիի «Մեսրոպեան» դպրատուն. – «Ունի մէկ մանկապարտէզ (...) եւ հինգ կարգեր (...): (...) Որոշ ծրագիր չունի»:

Փուլենթ Ալսինայի «Խաչիկեան» դպրատուն. – «Ունի միայն երեք կարգեր: Ուսումնական ծրագիր կը գործադրուի, ըստ տրուած պատասխանին, “ուսուցչին գիտցածին համեմատ”: Դասագիրքերն են “Լուսաբեր” եւայլն»:

Ֆլորէսի «Արծրունի» դպրատուն. – «Աշակերտութիւնը բաժնուած է վեց կարգերու: Կը կիրարկուի Հայ Կեդրոնի ծրագիրը: Դասագիրքերն են “Լուսաբեր Այբբենարան” եւ “Թանգարան” Ա.-Զ. տարիներ»:

Ֆլորենթայի ազգ- վարժարան. – «Դպրատունը, մանկապարտէզէն զատ ունի չորս կարգեր»⁷²:

Ինչպէս կը տեսնուի, ութը դպրոցներէն երեքը Արսլանեան Կեդր-Վրժ-ի ծրագիրը որդեգրած էին, մինչ դասագիրքերու գործածութեան մէջ կը տիրէր խայտարղետ այլազանութիւն մը⁷³:

Դպրոցներուն համեմատաբար մեկուսացած վիճակը ամբողջական կը դառնար, երբ խօսքը արժանթիւնեան միջավայրին հետ շփումներու կը վերաբերէր: 1934ին Ուսումնական Խորհուրդին վրայ դրուած վերո-

յիշեալ պարտականութիւններէն մէկն էր «ժող տանիլ իր զաւակներուն մշակոյթին, որպէսզի իրենց քաղաքացիական պարտականութիւններուն գիտակից արժանքինցի քաղաքացիներ ըլլան»։ Հոգաբարձութիւնը 1938ին դրականօրէն կը գնահատէր թէ՛ տեղական եւ թէ՛ հայկական դպրոց յաճախելու փաստը. «Չենք կրնար չընդգծել այս գործին կարեւորութիւնը, որ կը նպաստէ մեր նոր սերունդը լաւ արժանքինցի եւ լաւ հայ դարձնելու (...)»⁷⁴։ Պատահական չէ, որ երկու մէջբերումները արձանագրուած են Հոգաբարձութեան սպաններէն տոմարներուն մէջ, որոնք ենթակայ էին պետական քննութեան։ Անհրաժեշտ էր որդեգրել ռազմավարութիւն մը, որ հիւրընկալ երկրին պայմաններուն յարմարէր, նոյնիսկ եթէ, ըստ էութեան, դպրոցներուն գոյութիւնը ձուլողական քաղաքականութեան դէմ էր։ Սակայն, այս յայտարարութիւնները, իրենց ձեւական թէ ցուցադրական բնոյթով հանդերձ, նոյնքան խորքային էին (երախտագիտութեան արտայայտութիւն՝ Արժանթինի հիւրընկալութեան հանդէպ) եւ ուղղուած էին երկու իրականութիւնները հաշտեցնելու եւ փոխանցելու յաջորդ սերունդին։ Քառորդ դար ետք, Արսլանեան կեդր. Վրժ.ի շրջանաւարտ Կարապետ Հասասեանը կ'ըսէր արժանթինեան թերթի մը. «Արժանքինցի եւ հայ ենք, որովհետեւ կը հաւատանք, որ լաւ արժանքինցի ըլլալու համար պէտք է լաւ հայ ըլլանք։ Ուե՛ւ ուրիշ արժանքինցիի չափ կը սիրենք մեր այս երկիրը ուր մեր ծնողները հասած են, բայց չենք կարծեր, որ պարտադրուած ենք մոռնալ մեր ընտանիքներուն այնքան հազարամեակներով ու այնքան գոհողութիւններով պահուած աւանդութիւնները։ Այդքան սիրով պահպանուած արժէքներով կը նպաստենք Արժանքինցի մեծութեան»⁷⁵։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ ԵՒ ԱՐԺԱՆԹԻՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ձեւականութեան ռազմավարութիւնը կը կիրարկուէր 1930ականներուն. այնպիսի ժամանակամիջոցի մը՝ երբ հայկական դպրոցներուն գոլգահեռ կը զարգանար եւ իր գազաթնակէտին կը հասնէր պետականօրէն խրախուսուած «հայրենասիրական կրթութիւն»ը։ Արժանթինի Ազգային Կրթական Խորհուրդը (ԱԱԿԽ) պետական ծրագրին հետեւող դպրոցներուն գործունէութիւնը կը համակարգէր, հետապնդելով արժանթինացումի քաղաքականութիւն մը, որուն էական գործօններն էին «պաշտօնական» պատմութեան եւ սովորովի հայրենասիրութեան ջամբումը։ Այդ գործընթացը կեդրոնաձիգ ու միատարր ճարտասանութեան (discourse) մը կը հետեւէր, որ կ'արտայայտուէր համագգեստներու, յարդարանքի, ցուցմունքներու, ուսումնական ծրագիրներու եւ դասա-

գիրքերու ընդհանրական գործածութեամբ՝ ամբողջ երկրի տարածքին: Դպրոցը դարձնելով ազգային պատկանելիութեան դարբնոց մը, այս ծիսակարգային ուղեգիծը ընկերային հաւանութեան արժանացած էր, եւ սերունդներու հաւաքական յիշողութեան մէջ դրական տպաւորութիւն ձգած է⁷⁶: 1930ի զինուորական պետական հարուածէն անմիջապէս ետք, ԱԱԿԽի պաշտօնաթերթը լոյս ընծայեց յօդուած մը, որ բնորոշ գիծերով կը ներկայացնէր արդէն դարասկիզբէն հետապնդուող նպատակները, հակառակ անոր, որ ժողովրդավարութեան տապալումի պահուն «ժողովրդավար նկարագրի»ն ակնարկութիւնը անիմաստ էր: Բացայայտ էր նաեւ հայրենասիրութիւնն ու ազգայնականութիւնը հաւասարեցնելու ընթացքը, որ 1930-1943ի Արժանթինի քաղաքական միտումներէն մէկն էր:

«1) Արժանթինեան Դպրոցը, առաջին տարիներէն մինչեւ համալսարանը, պէտք է նպատակադրէ արժանթինցիներուն մէջ զարգացնել ջերմեռանդ համոզումը, որ իրենց ազգութեան բացայայտ ճակատագիրն է սեփական քաղաքակրթութիւն մը կերտել, հիմնովին ժողովրդավար նկարագրով, արեւմտեան քաղաքակրթութեան ոգեկան սրբազրուած արժէքներուն[օրինակով] (...): 2) Որպէս արդիւնք (...) Արժանթինեան Դպրոցը կը նպատակադրէ նպաստել ցեղի մը կազմաւորումին, որ ազգութեան բացայայտ ճակատագիրը իրագործելու կարող ըլլայ (...): 4) Արժանթինեան Դպրոցը պէտք է նպատակադրէ մեր մանուկին հոգեկան անհատականութիւնը դաստիարակել ըստ հաւաքական տեսլականին»⁷⁷:

Տասնամեակին ընթացքին, ԱԱԿԽի ազդեցութիւնը հետզհետէ տարածուեցաւ մասնաւոր դպրոցներուն վրայ, նոյնիսկ անոնց, որոնք զուտ լեզուական ուսուցում կը կատարէին համայնքներու ծոցին մէջ: 1939ին Արսլանեան Կեդր. Վարժարանը պետական հսկողութեան տակ անցաւ: Այս առիթով կը պահանջուէին տնօրէն Վ. Գէորգեանի ուսման վկայագիրը եւ այլ փաստաթուղթեր, ինչպէս նաեւ դպրոցին յատկազօն ու ծրագիրը⁷⁸:

Օգոստոս 1939ին հրապարակուած կրթական օրէնքի նախագիծը (որ օրէնք չէր դարձած՝ զուտ գործնական պատճառներով) կը սահմանէր, որ օտար լեզու կամ կրօնք ուսուցանող ամէն դպրոց պարտէր արժանթինեան դրօշակը պարզել եւ քարտէսներ ու հերոսներու նկարներ ունենալ դասարաններու մէջ: Պարտաւորիչ էր աւանդել ծանօթութիւններ երկրի պատմութեան ու աշխարհագրութեան, խորհրդանիշերուն ու սահմանադրութեան մասին: Տօնական օրերուն, աշակերտները պէտք է

արժանթինեան օրհներգը երգէին, եւլն.⁷⁹ Աւելորդ չէ նշել, որ այս բոլորը արդէն կը կատարուէր հանրային դպրոցներուն մէջ, որոնց կը յաճախէր նաեւ, ջախջախիչ մեծամասնութեամբ, օտար համայնքներու դպրոցներուն աշակերտութիւնը: Դեկտեմբեր 1939ին ԱԱԿԽն սահմանած էր, որ լեզուական դպրոցները արժանթինցի երեխաներու համար գրրուած դասագիրքեր գործածէին՝ երկրի պատմութեան ու աշխարհագրութեան գիտելիքներու յաւելումով, իսկ 1940ին ընդունուած՝ Ուսուցման Յանձնախումբին գեկոյցը կը մատնանշէր արժանթինեան հայրենասիրութիւնը ուժեղացնելու անհրաժեշտութիւնը, առ այդ շեշտելով համապատասխան ծիսակարգերուն կարեւորութիւնը, եւ կ'եզրափակուէր դասագիրքերու վերաբերող ցուցմունքներով եւ հայրենասիրական գրքոյկի մը ներկայացումով⁸⁰ Նոյն տարին, Բնակչութեան Ա. Համաժողովը կը շեշտէր, թէ «պետութիւնը նախանձախնդրօրէն պէտք է հետապնդէ, որ օտար համայնքներու մասնաւոր դպրոցներուն մէջ [արժանթինեան] ազգութեան հիմնական սկզբունքները պահպանուին»⁸¹:

Այս բոլորէն ետք, տրամաբանական էր 1941ին Արսլանեան Կեդր. Վարժարանին ներկայացուած պահանջը՝ հայերէն դասագիրքերու սպաններէն թարգմանութիւն⁸² եւ քաղաքացիական կրթութեան դասաւանդում:

Հետեւելով վերադաս մարմիններու ցուցմունքներուն, 1942ին Հոգարարձութիւնը «Հայրենասիրական գրքոյկ» մը կը կցէր 1936ին Նիւ Եորք հրատարակուած Յ. Գ. Նիկողոսեանի Փեթակ հայերէն դասագիրքին, որ արժանթինեան խորհրդանիշերուն կողքին, սպաններէն (կից՝ հայերէն թարգմանութեամբ) հայրենասիրական գրութիւններու շարք մը կ'ընդգրկէր⁸³: 1943ին Վ. Գէորգեան լոյս կ'ընծայէր այդ պահանջներուն յարմարցուած դասագիրք մը՝ Նոր Ծաղկաքաղ վերնագրով, Դ. կարգի համար (ըստ երեւոյթին՝ հրապարակի վրայ գործածուողները լրացնելու համար), որուն գործածութեան ու տարածումին մասին առաջժամ տեղեկութիւններ կը պակսին: Վարդգէս եւ Արմէնուհի Ահարոնեանի կազմած Հրազդան դասագիրքին Բ. տարուան Գ. հրատարակութեան նախաբանը (Պոստոն, 1947) կը նշէր «Հարաւային Ամերիկայի երկիրներու եւ Ֆրանսայի հայկական գաղութներու դպրոցներու մէջ» գործածութիւնը, ըստ այնմ աւելցնելով հայերէն-սպաններէն եւ հայերէն-ֆրանսերէն բառացանկեր, որոնք դեռ պահպանուած էին Ե. հրատարակութեան մէջ (Պոստոն, 1957)⁸⁴:

Յունիս 1943ի պետական հարուածէն ետք պետական կրթական հակազդիւր ուժեղացաւ: Յաջորդող ամիսներուն գինուորական կառավար-

րութիւնը կրթական շարք մը հրամանագրեր հրապարակեց: Սեպտեմբեր 1943ին Ազգային կրթական Խորհուրդը առկախեց ուսուցչական վկայականներու յանձնումը, որով վկայական կամ արտօնագիր չունեցող ոեւէ ուսուցիչ իրաւասութիւն չունէր դասաւանդելու դպրոցներու մէջ: Այս հրամանը ի գորտւ մնաց մինչեւ 1946⁸⁵: Հոկտեմբեր 1943ի հրամանագիրը կը պարտադրէր, որ ուսումնարաններու տէր ու պաշտօնապէս ճանչցուած ընկերակցութիւնները իրենց վարչութիւններուն մեծամասնութիւնը բնիկ արժանթինցի անդամներով կազմէին: Պատճառաբանութիւնը այն էր, որ «պետութեան անշրջանցելի պարտքն է հոգալ երիտասարդութեան դաստիարակութեան, ո՛չ միայն մշակութային իմաստով, այլ գլխաւորաբար որովհետեւ ասիկա կ'ենթադրէ արժանթինականութեան զգացում ջամբել, որու կարիքը աւելի մեծ է երբ ան [դաստիարակութիւնը] կը տրուի [այնպիսի] համայնքներու ծոցին մէջ, որոնք իրենց ակունքներով օտար աւանդութիւններ արմատաւորուած կը պահեն»⁸⁶: Այսուհանդերձ, հրամանագիրը կը թոյլատրէր, որ գործող վարչութիւնները նոյն կազմով աւարտէին իրենց կրթաշրջանը: Բացորոշ է, որ ան նպատակ ունէր օտար համայնքներուն կրթական գործը խանգարել: Պատկան իշխանութիւնները այլազան կերպերով մեկնաբանեցին զայն. օրինակ՝ հրէական դպրոցի մը յուշագիրը կը հաւաստէր, որ երրայեքէնը զուտ կրօնական կրթութեան նպատակով կը դասաւանդուէր⁸⁷: Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան Վարչական Խորհուրդը հարցը քննարկեց, արձանագրելով, թէ կազմակերպութիւնը գրեթէ զուրկ էր արժանթինածին անդամներէ: Միւս կողմէ, նշուեցաւ, թէ իր հովանաւորած դպրոցները զուտ հայկական ծրագիր կը դասաւանդէին, իսկ իրենց աշակերտներն ալ անպայման պետական վարժարաններու աշակերտներ էին⁸⁸: Այս մեկնակէտով, եւ, առաւել եւս, նիւթը անգամ մը եւս տոմարներու մէջ յայտնուած չրլլալով, կը թուի թէ խնդիրը հարթուած է առանց կորուստներու:

Հետաքրքրական է նշել, որ կաթոլիկ տեղական կրթական հաստատութիւնները, որոնք նոյնպէս Արժանթին ծնած գրեթէ ո՛չ մէկ անդամ ունէին իրենց վարչութիւններուն մէջ, Դեկտեմբերին պետական որոշումէն բացառուեցան: Աւելին՝ կառավարութիւնը նոյն ատեն հրամանագրեց կաթոլիկ ուսմունքին հաստատումը հանրային բոլոր վարժարաններուն մէջ, ի չիք դարձնելով 1884ի կրթական օրէնքին ստեղծած աշխարհիկութեան սկզբունքը: Որոշումէն բացառուած էին միայն այն աշակերտները, որոնց ծնողները տարբեր կրօնքի կը պատկանէին ու իրենց ընդդիմութիւնը կը յայտնէին. անոնք նոյն դասամիջոցին բարոյա-

գիտութեան դասեր պիտի ստանային⁸⁹։ Խուան Փերոնի առաջին նախագահութեան շրջանին (1947) այս հրամանագիրը որպէս օրէնք քուէարկուեցաւ խորհրդարանին կողմէ եւ միայն չեղեալ համարուեցաւ անոր երկրորդ նախագահութեան վերջին տարին՝ 1955ին։ 1946ի տուեալներով, Արժանթինի Ազգային Կրթական Խորհուրդին պատկանող դպրոցներու աշակերտութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ (նախակրթարաններ՝ 97,49%, երկրորդականներ՝ 95,47%) կաթոլիկ դասաւանդութիւն կը ստանար⁹⁰։ Հաւանական է, որ հայ աշակերտներն ալ այդ դասաւանդութեան հետեւած ըլլան։

Փետրուար 1944ին, առաջին անգամ սեփական դպրոցներու համար կանոնագիր մը հրապարակուեցաւ, որ նախորդ տարիներու լեզուական դպրոցներուն առջեւ դրուած պահանջները կը համադրէր ու կը համալրէր։ Անոնք պէտք է ներկայացնէին դպրոցաշէնքին քարտէսը եւ ուսուցիչներու ու վարչականներու ցուցակը։ Տնօրէնները Արժանթին ծնած կամ հպատակութիւն ստացած պէտք է ըլլային։ Դպրոցներուն գործածած գիրքերը Ազգ. Կրթ. Խորհուրդին վաւերացումը պէտք է կրէին։ Բոլոր աշակերտներն ալ պետական ծրագրին հետեւող այլ դպրոց պարտէին յաճախել։ Դպրոցները, իրենց կարգին, հայրենասիրական նիւթեր պէտք է աւանդէին եւ պետական դրօշը ծածանէին, մշտապէս արժանթինցի հերոսներու նկարներ ցուցադրելով դասարաններուն մէջ⁹¹։

Կրթական վերահսկումը տեղի կ'ունենար շրջաբերականներու առաքումով եւ քննիչներու այցերով, որոնք կը հետեւէին «հայրենասիրական կրթութեան» ընդհանուր վիճակին։ Այսպէս, 1946ին քննիչ մը կ'արձանագրէր.՝ «Տարբեր դասարաններ այցելելու ատեն աշակերտներուն քննութենէս կը հետեւցնեմ, որ ջանքուող դաստիարակութիւնը համաձայն է կանոնադրութեան։ Թէեւ յատուկ ուսուցչուի չկայ, հայրենասիրական նիւթերը իսկական հետաքրքրութեամբ կը զարգանան, քանի որ միասնական տետրակի աշխատանքներուն մեծ մասը արժանօրինեան պատմութեան կամ աշխարհագրութեան նիւթերու շուրջ է, որոնք հայրենասիրական զգացումները կը փառաբանեն եւ արժանօրինակաւ նութիւնը կ'ամրապնդեն (...)»⁹²։

Փերոնի իշխանութեան ժամանակ, ազգայնական միտումները շարունակեցին իրենց վերելքը։ Նախագահական հրամանագիր մը 1947ին վերահաստատեց հանրային կրթութեան նպատակը. «Հանրային դաստիարակութիւնը պիտի նպատակադրէ կազմաւորել արժանօրինցի մարդը՝ լիովին գիտակից իր տոհմին, ազգութեան մեծ ճակատագրին

հարազատ տեսիլքով եւ իր հայրենիքին ու մարդկութեան ծառայելու պատմական ջերմեռանդ կամքով»⁹³։

1951ին հրապարակուած Կրթական Նախարարութեան մէկ հրահանգը փոխարինեց 1940ի կանոնադրութիւնը։ Թէեւ էական տարբերութիւններ չկային, բայց հայրենասիրական դասաւանդութիւնը տարբեր՝ տիրող վարչակարգին տուրք տուող գաղափարախօսութեան կը հետեւէր․ «[Հայրենասիրական դաստիարակութիւնը] կը ներշնչուի Նոր Արժանքինի ոգեկան, փիլիսոփայական, քաղաքական, ընկերային ու տնտեսական կողմնորոշումէն եւ ազգութեան պատմական իմաստէն, արժանքինցի մանուկին մէջ զօրացնելու համար հայրենիքին, ընտանիքին եւ մարդկութեան ծառայելու կամքը»⁹⁴։ Ասիկա յստակ բանաձեւում մը ունեցաւ 1952ին օրէնքի վերածուած կառավարական Բ․ հնգամեայ ծրագրի կրթութեան վերաբերող հետեւեալ բաժնին մէջ․

«Կրթութեան գծով, Ազգին հիմնական նպատակը պիտի ըլլայ վեր հանել ժողովուրդին բարոյական, իմացական եւ մարմնական կազմաւորումը՝ Փերոնական Ազգային Վարդապետութեան էական կէտերուն հիմամբ, որուն վախճանական նպատակն է ժողովուրդին երջանկութիւնն ու Ազգին մեծութիւնը նուաճել, ընկերային արդարութեան, տրնտեսական անկախութեան եւ քաղաքական գերիշխանութեան միջոցաւ, ներդաշնակելով նիւթական ու ոգեկան արժէքները եւ անհատին իրաւունքները՝ ընկերութեան իրաւունքներուն հետ»⁹⁵։

Նախագահութեան առաջին շրջանին Փերոնի ու իր երկրորդ կնոջ՝ ազդեցիկ էւայի (էւիթա) անձերուն պաշտամունքը արդէն նկատելի կերպով թափանցած էր դպրոցներէն ներս։ Այս միտումը խորապէս շեշտուեցաւ երկրորդ շրջանին։ Դասագիրքերը կը հրատարակուէին ըստ պետական ցուցմունքին ու վերամշակումին, պարտադիր որոշ բովանդակութեամբ ու երկու երրորդով արժանթինցի գրողներու կամ արժանթինեան նիւթերու ընդգրկումով, ուր խիստ ակներեւ էր գաղափարախօսական քարոզչութիւնը։ Բազում օրինակներէն մէկն էր Նախակրթարանի դասագիրքի մը մէկ պատումը, ուր աղջնակ մը կը դիտէ Օրիոնի համաստեղութեան գօտին ու կը մտածէ․ «Ես կը կարծեմ, որ աստղերէն մէկը զօրավար Փերոնն է, մէջտեղի աստղը Էւիթան է, իսկ երրորդը՝ արժանքինցի ժողովուրդը։ Միշտ միասին եղող այդ երեք աստղերը իմ հայրենիքս կը կազմեն» (առհասարակ, այդ դասագիրքերուն նկարագարողումները Փերոնի վարչակարգի երկու յենարանները՝ աշխատաւորութիւնը եւ բանակը, կը ներկայացնէին որպէս «ժողովուրդ»)՝⁹⁶։

Փերոնի խոհերը ամփոփող ու «փերոնական կրթութեան» վերաբերող 1952ի հատոր մը կը պարունակէր հետեւեալ տողերը, որոնք անուղղակիօրէն կրնան վերաբերիլ նաեւ հայկական դպրոցներուն՝ «օտար ոգի»ի ու «տարաշխարհիկ գաղափարախօսութիւններ»ու հանդէպ ցոյց տուած կեցուածքով. «Կրթական հաստատութիւններուն մէջ աւանդուած մշակոյթը խորունկ արմատներ ունենալու անհրաժեշտութեան սկզբունքի մը պէտք է համապատասխանէ, որովհետեւ օտար ոգիով կրթութիւն մը զուրկ է իւրայատուկ յատկանիշեր ընծայող աւանդական հիմքէ (...) մեծ դիրքեամբ տարաշխարհիկ գաղափարախօսութիւններ յաճախ ծածուկ կերպով կը թափանցեն կրթութեան մէջ (...)»⁹⁷:

Փերոնի երկրորդ նախագահութեան շրջանին (1952-1955), Պուենոս Այրէսի մէջ պետական հակակշռի ենթակայ էին Արսլանեան եւ Սահակեան վարժարանները: Պէյրութ հրատարակուած անստորագիր տեղեկագրութիւն մը կ'աւելցնէր. «Հակակշռուած վարժարաններու, ինչպէս օտար բոլոր կրթական հաստատութեանց, արգիլուած է մայրենի լեզուով լոյս տեսած դասագիրքերու գործածութիւնը: Կը պահանջուի գործածել սպաներէնէ թարգմանուած գրքեր: Արգիլուած է նմանապէս ազգային պատմութեան եւ Հայաստանի աշխարհագրութեան դասերուն ուսուցումը: Արժանքիներէն պաշտօնական տօներուն, տնօրէնութեանց կողմէ աշակերտներուն պարտադրաբար խօսուելիք բոլոր ճառերուն բնագիրները, 48 ժամ առաջ պէտք է ներկայացուին կրթ[ական] նախարարութեան օտար վարժարաններու համապատասխան սպասարկութեան»⁹⁸:

Այս մասին ցարդ չենք կրցած այլ մանրամասնութիւններ գտնել, ներառեալ՝ յիշեալ թարգմանութիւնները: Հրէական վարժարանները, օրինակ, գաղափարական այսպիսի սեղմումներու ենթարկուած չեն, դատելով տրամադրելի գրականութենէն:

Յուլիս 1952ին, էւա Փերոնի մահուան նախօրեակին, օրէնքով կը վաւերացուէր անոր *Կեանքիս Գոյապատճառը* ինքնակենսագրական հատորին գործածութիւնը որպէս ընթերցանութեան նիւթ բոլոր հանրային նախակրթարաններուն մէջ, իսկ միակ դասագիրք՝ Ե. եւ Զ. դասարաններու պարագային⁹⁹: Ըստ երեւոյթին, այս գիրքը հայերէնի թարգմանուած է Գորտոպայի քաղաքապետութեան մամլոյ քարտուղար (1951-1955) Գէորգ Արծիւեանի կողմէ¹⁰⁰, ինչ որ թերեւս նպատակ ունենար զայն շրջանառութեան մէջ դնել համայնքի դպրոցներուն մէջ:

Ամէն պարագայի, Վարդան Գէորգեան իր դասագիրքերու շարքը ամբողջացուց 1950ին, միաժամանակ լոյս ընծայելով *Նոր Ծաղկաքաղի*

նախակրթարանի առաջին երեք տարիներուն համար նախատեսուած հատորները, որոնցմէ առաջինին «Երկու Խօսք Ներկայ Ձեռնարկին Առիթով»ին մէջ կ'ակնարկէր, թէ «տեղական եւ պետական պահանջի մը անունով, մեր միջավայրին մէջ նոր դասագիրքերու հրատարակութիւնը կը դառնայ աւելի քան հրամայական»¹⁰¹: Իւրաքանչիւր դասագիրք կը կրկնէր նոյն կառոյցը՝ 4-5 դասեր տրամադրելով արժանթինեան ազգային դէմքերու կամ երեւոյթներու: Հայոց պատմութեան հետ կապուած միակ դասը Մեսրոպ Մաշտոցի նուիրուած կարճ գրութիւն մըն էր: Կ'արժէ նշել, որ Բ. տարուան հատորին որոշ օրինակներ կը կրէին հետեւեալ կնիքը. - «Nueva Antologia»

de Vartan Kevorkian

Libro de Lectura de 2o. grado

de las Escuelas Armenias

Autorizado por el Ministerio de

Educación de la Nación

Resolución Ministerial del 10/11/52

Expediente 70283/50» («Նոր Ծաղկաքաղ»/[Հեղինակ]՝ Վարդան Գէորգեան/Հայկական դպրոցներու Բ. դասարանի ընթերցանութեան դասագիրք/Վաւերացուած՝ Արժանթինի Կրթութեան նախարարութեան կողմէ/Նախարարական որոշումը Նոյ. 10, 1952ի/Թղթածրար 70283/50»¹⁰²

1953ին նոր ժամանած ու դպրոցներու կրթական տեսուչ նշանակուած Յարութիւն Վրդ. Մուշեանը լոյս կ'ընծայէր նոր դասագիրք մը՝ Մայր Լեզուս, այբբէնարանի սկզբունքով, որ երկու անգամ վերատպուած է այնուհետեւ (1955 եւ 1962):

ԱՄԲՈՂՋՕՐԵԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՑՈՒՄԸ

1955ի գինուորական յեղաշրջումը նոյն տարին չեղեալ համարեց Փերոնի կառավարութեան միջոցառումները բոլոր մարզերուն մէջ ու այսպէսով հայկական վարժարանները ազատ մնացին իրենց կրթական առաքելութիւնը շարունակելու համար:

Իրավիճակը շատ փայլուն էր: 1946ի Պուենոս Այրէսի 693 աշակերտներուն դիմաց, 1952ին նոր անկում մը կը հաստատուէր: Քաղելով արժանթինահայ մամուլէն, Հայրենիք ամսագրի քրոնիկագիր մը կը գրէր. -

«Արժանթինի 30.000-նոց հայ գաղութէն, օրինակ, միայն 4-500 հայ տղաք կը հետեւին հայկ. դասընթացքներու. այս այնքան փոքր թիւն ալ լրիւ նախակրթութիւն չէ՝ որ կը ստանայ: Մամուլը

կը խոստովանի, թէ *հասած ենք վիհին* առջեւ, մինչդեռ ո՛չ *նիւթը կը պակսի*, ոչ ալ կարողութեան տէր անձեր: Ազգային եւ հոգեւոր իշխանութեանց անճարակութիւնը կամ անփութութիւնը - համազօր մեղքեր - առաջ կը բերեն այս տխուր կացութիւնը: Այս գաղութին մէջ եւս, *աշխոյժ եւ միակամ* գործունէութիւն անհրաժեշտ է, կացութեան լրջութեան համապատասխան: *Վիհին առջեւ* արթննալ՝ իմաստութեան վերջին, փրկարար շարժումն է: Եթէ կ'ուզենք ապրիլ»¹⁰³:

Փերոնի առաջին կառավարութեան ժամանակ վաւերացուած մասնաւոր կրթութեան օրէնքը (1947) ոչ-հանրային դպրոցներու ուսուցիչներուն իրավիճակը կանոնաւորեց: Ըստ այդ օրէնքին, մասնաւոր դպրոցները երեք խումբերու կը բաժնուէին՝ ա) պաշտօնական ծրագրին հետեւող, բ) ազատ (ոչ-վերահսկուած) եւ գ) ընդհանուր նիւթերու դաստիարակութեան: Պաշտօնական ծրագրին հետեւող դպրոցները, որոնք պարտէին բնականաբար ընդունիլ պետութեան վերահսկողութիւնը, այդ ծրագիրը աւանդող ուսուցչակազմին աշխատավարձը որպէս պետական յատկացում կը ստանային (յետագային այդ գումարը աշխատավարձին 80 առ հարիւրը դարձաւ): Այս օրէնքին շնորհիւ, 1950-1975ին ոչ-հանրային դպրոցները լայնածաւալ տարածում մը ստացան երկրին մէջ, որուն հիմամբ տեղի պիտի ունենար նաեւ հայկական դպրոցական ցանցին վերափոխումը: Օրէնքը ամրագրուեցաւ 1964ի հրովարտակով մը, որ դպրոցները կը նկատէր պաշտօնապէս արձանագրելի քաղաքացիական ընկերութիւններ՝ պետական յատկացումի ենթակա¹⁰⁴:

Վերափոխումին մէջ ռազմիրայական դեր կատարեց Վենետիկի Մխիթարեան միաբան Հ. Ստեփան վրդ. Ֆերահեանը, որ Պուենոս Այրէս ժամանած էր 1949ին եւ, խումբ մը բարեկեցիկ հայերու (որոնց շարքին՝ Մխիթարեան սաներու) համախոհութեամբ ու աջակցութեամբ, 1956ին յաջողեցաւ իրագործել ամբողջօրեայ վարժարան մը բանալու իր ծրագիրը՝ ամէնօրեայ դպրոցներուն նախնական պայմանները եւ պետական կրթութեան նկատմամբ տիրող բացը կամրջելու համար: Քաղաքի հիւսիսային Պելկրանօ թաղամասին մէջ կառուցուած Մխիթարեան Վարժարանը - որուն առաջին հունձքին նախակրթարանի բոլորումով բացուեցաւ նաեւ երկրորդական բաժինը - կրթական ցանցի վերանորոգումի ազդանշանը դարձաւ¹⁰⁵: Շահեկան է նշել, որ դպրոցը սկիզբը միայն մանչեր կ'ընդունէր, իսկ յետոյ, ծնողներու պնդումով, երկսեռ դարձաւ:

Նոյնքան շահեկան է նշել, որ դպրոցը կառուցուած է աւանդականօրէն ոչ-հայահոծ, սակայն բարեկեցիկ թաղամասի մը մէջ:

Այստեղ նկատի պէտք է ունենալ երկու երեւոյթներ--

ա) Կրթական բարեփոխումի այս շարժումին հիմնական գործօնը եղաւ 1946-1955ին դէպի Արժանթին արձանագրուած գաղթալիքը՝ Պալ-քաններէն, Ֆրանսայէն, Միջին Արեւելքէն ու Պոլիսէն: 1922-1930ականներու գաղթալիքին թուական տարողութիւնը չունենալով հանդերձ, այս նոր գաղթալիքը հարաւային աշխարհի այդ ափերը կը տանէր հիմնականին հայեցի դաստիարակութիւն ստացած, տնտեսապէս աւելի բարգաւաճ պայմաններու մէջ գաղթող եւ ազգային գիտակցութեան աւելի բարձր մակարդակի վրայ գտնուող զանգուած մը: Այդ զանգուածը¹⁰⁸, իր իսկ ներկայութեամբ արդէն բաւարար էր համայնքին ազգային կեանքին նոր շունչ հաղորդելու: Այդ շունչին էական յատկանիշերէն մէկը պիտի ըլլար սատար կանգնիլ դպրոցներուն գոյութեան: Հինէն հաստատուած հայերը իրենց կարգին կը բերէին իրենց տնտեսապէս արդէն ամուր վիճակին ներդրումը եւ երկրին պայմաններուն ու օրէնսդրութեան ծանօթութիւնը:

բ) 1956-1975ին ամբողջօրեայ դպրոցներու ցանցին վերջնական ձեւաւորումը՝ ներկայիս գործող ութը նախակրթարաններուն գոյառումով (որոնց վրայ այս ժամանակաշրջանին ու անկէ ետք աւելցան վեց երկրորդականներ), տեղի ունեցաւ Արժանթինի տնտեսական անկայունութեան եւ քաղաքական վերիվայրումներու հոլովոյթին մէջ: Թէեւ այս հոլովոյթը ուղղակի արգելք չհանդիսացաւ հայկական դպրոցներուն յառաջընթացին, սակայն ան իր զգալի դրոշմը պիտի ձգէր աշխատանքներու թափին վրայ: Բաւական է նշել, որ 19 տարուան միջոցին երկիրը երկու պետական հարուածներու (1962 եւ 1966) եւ քանի մը զինուորական կառավարութիւններու թատերաբեմը եղաւ (1955-1958, 1962-1963, 1966-1970, 1970-1971, 1971-1973), տնտեսական ճգնաժամի եւ վերելքի իրերայաջորդ փուլերու կողքին, որոնք յետագային շարունակուեցան:

Բարեփոխումի շարժումը ունեցաւ նաեւ իր ընդդիմադիրները, ըստ երեւոյթին՝ բաւական նշանակալից թիւով: Անոնց դրոյթները խտացած կ'երեւին Արմենիայի 1956ի մէկ խմբագրականին մէջ (Արսլանեան վարժարանի տնօրէն Գէորգեանի հեղինակութեամբ), որ կը փաստարկէր, ի միջի այլոց, որ պետական ծրագրին որդեգրումը յառաջ պիտի բերէր աւելի խիստ պետական հակակշիռ մը եւ սպաններէն դասանիւթերու ուսուցիչներ պահելու նիւթական անհրաժեշտութիւնը (ինչպէս վերը ըսինք, ուսուցիչներուն աշխատավարձը կը վճարուէր պետութեան կող-

մէ): Կը հերքուէր նաեւ հայ աշակերտներու քանակական աճին կարելիութիւնը, բերելով Սան Փաւլոյի (8.000 հայերու դիմաց՝ 250-300 աշակերտ) եւ Մոնթէվիտէոյի (6.000ի դիմաց՝ 200) ամբողջօրեայ վարժարաններուն օրինակները: Մտահոգութիւններ կային նաեւ հայերէնի նկատմամբ (պահերու զեղչ՝ պաշտօնական ծրագիրը գործադրելու համար), ինչպէս նաեւ՝ ոչ-հայ աշակերտներու հնարաւոր ներկայութեան եւ որակեալ ուժերու պակասի մասին: Որոշ նկատողութիւններ արժանի էին ուշադրութեան, սակայն առաջարկուած միակ դարմանը՝ հայկական կէսօրեայ դպրոցներուն բարելաւումը (ուսուցչական կազմի, կրթական ծրագրի եւ շինարարական կառոյցներու տեսակէտէն), անշուշտ չէր երաշխաւորեր անոնց յետագայ գոյութիւնը¹⁰⁷:

Ուշագրաւ է, որ միեւնոյն ժամանակ հրէական համայնքն ալ, տասնեակ տարիներ տեւած բանավէճերէ ետք, կ'իրագործէր իր առաջին երկու ամբողջօրեայ դպրոցներուն վաւերացումը՝ 1953ին եւ 1955ին (մինչ 1940ին այդ համայնքին դպրոցական տարիքի երեխաները ընդհանուրին 14 առ հարիւրը կը կազմէին, այդ թիւը 1955ին 34 առ հարիւր դարձած էր): Մինչ մէկ կողմէ այս անցումին մէջ դեր ունեցած էր դասերու ծանրաբեռնումը չէզոքացնելը եւ միջին դասակարգին սովորութիւնը՝ հրէական կրթութեան համար չվճարելու, հոս ալ վերապահութիւններ արձանագրուած էին, որոնց շարքին՝ ծախսերու մեծ չափը, մանուկները հրէական դպրոցներու մէջ սահմանափակելէ խուսափումը, հանրային դպրոցներուն մակարդակն ու համբաւը, ինչպէս նաեւ հրէական դպրոցներուն սաներու երկրորդական կամ համալսարանական կրթութեան չկարենալ հետեւելու վախը: Սակայն, հակառակ այս վախերուն, որոնք մեծ մասով չարդարացան, 1960ականներուն վերջերը հրէական դպրոցներու համակարգը լիովին ամբողջօրեայ դարձած էր, այսինքն՝ կէսօրեայ դպրոց մնացած չէր¹⁰⁸:

Բարենորոգչական հոլովոյթին հետեւելով, 1957ին Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգարարձութեան ատենապետ Արմէն Պերկամայի երկրորդական մը ստեղծելու կոչուած հիմնադրամ կը հաստատէր¹⁰⁹: 1962ին Արսլանեան Կեդր. Վարժարանը ամբողջօրեայի վերածուեցաւ եւ 1965ին երկրորդական բաժին մը հաստատուեցաւ: 1963ին ՀԲԸՄի Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղը, որուն կեդրոնը կը գտնուէր Արսլանեան Կեդր. Վարժարանի դիմացը, «փլեց իր ունեցած հին շէնքը, եւ հիմնարկէի օրն իսկ, իր ժրաջան Ատենապետի բերնով [Հայկ Էմիրեան - Վ.Մ.] յայտարարեց, թէ՛ նոր բարձրանալիք շէնքը պիտի կառուցուի մասնատրաբար երկրորդական վարժարանի պահանջած

սկզբունքներուն վրայ եւ աւարտելէն վերջ, պիտի դրուի տրամադրութեանը տակ Հ[այաստանեայց] Ա[ռաքելական] Ե[կեղեցոյ] Հոգաբարձութեան Պատուարժան Կեդր. Վարչութեան, որպէսզի զայն գործածէ որպէս Արսլանեան Երկրորդական բաժնին Վարժարան»¹¹⁰։ Երկրորդական բաժինը ՀԲԸՄի կողմէ ձրիարար տրամադրուած նոր շէնքը փոխադրուեցաւ 1966ին, մինչ Հոգաբարձութիւնը լուսարանական հաղորդագրութեամբ յոյս կը յայտնէր, «որ շնորհիւ հայ կրթասէր հասարակութեան նիւթական օգնութեան մօտիկ ապագային Արսլանեան Վարժարանը կարելիութիւն պիտի ունենայ շինելու նաեւ Երկրորդական վարժարան մը, եւ մէկ յարկի տակ ամփոփելու ամբողջ աշակերտութիւնը եւ իր ուսումնական գործունէութիւնը»¹¹¹։ 1967ին «Արսլանեան»ը իր անունը փոխեց ու դարձաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կրթական Հաստատութիւն։ 1965ին աշակերտներու թիւը 368 էր, իսկ 1967ին՝ 459¹¹²։

Հայց. Առաքելական Եկեղեցոյ Հոգաբարձութեան 1968ի ընտրութիւնները կոչուած էին նոր իրավիճակ մը ստեղծելու։ 1951-1968ին համերաշխական կազմով գործած վարչութիւնը փոխարինուած էր բուռն ընտրարշաւէ ետք յաղթական հանդիսացած ՀՅԴաշնակցութեան ցանկով։ Այս իրողութիւնը խախտեց մինչ այդ գոյութիւն ունեցող համագործակցական միջնորդութեան։ Անոր հետեւանքներէն մէկը եղաւ այն, որ նոր վարչութիւնը ձեռնարկեց երկրորդական վարժարան շինելու Հոգաբարձութեան վաղեմի մտադրութեան իրագործումին եւ 1970ի ուսումնական տարին սկսաւ իր սեփական յարկին տակ՝ լքելով ՀԲԸՄի դպրոցաշէնքը։

Տարիներով պարապ մնացած եռայարկ դպրոցաշէնքը հիմք դարձաւ, որ 1973ին Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Հարաւային Ամերիկայի շրջանակը իր գործունէութեան օրակարգի նիւթ դարձնէր «Բարեգործականի միջոցաւ ամենօրեայ դպրոց մը բանալու հարցը», ինչպէս վկայած է ՀԲԸՄի օրուան վարիչ քարտուղար Յաչիկ Ճանոյեանը։ Նիւթական ու կազմակերպական մտահոգութիւններով ընդդիմացող շրջանակին առարկութիւնները յաղթահարելէ ու կազմ կերպական անհրաժեշտ աշխատանքներէ ետք, Մարտ 1975ին իր դռները բացաւ ՀԲԸՄի Մարի Մանուկեան Կրթական Հաստատութիւնը՝ երկրորդական բաժնով, որուն յետագային կցուեցան մանկապարտէզի եւ նախակրթարանի բաժինները։ Այսպէսով, Պուենոս Այրէսի համայնքը ունեցաւ երկու՝ նոյն փողոցին վրայ ու դէմ դիմաց գտնուող հայկական ամբողջօրեայ վարժարաններ¹¹³։

Վերադառնալով 1960ականներու գործունէութեան, Կրթական Յանձնախումբին նախաձեռնութեամբ (որ 1968էն ետք իր գործունէութիւնը պիտի սահմանափակէր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կրթ. Հաստատութեամբ), թաղային դպրոցներուն մէկ մասը փակուեցաւ, աշակերտութիւնը աւելի արդիական պայմաններու տակ մէկ դպրոցի մէջ խմբուեցաւ՝ անհրաժեշտ բարենորոգումներէ ետք, ինչ որ կը նպաստէր նիւթական ու դաստիարակչական արդիւնաւէտութեան: Այսպէսով, զոյգ՝ հայկական եւ տեղական դպրոց երթալու հարցը կը լուծուէր, հայեցի դաստիարակութիւն ստացողներու թիւը կ'աւելնար ու նաեւ հայապահպանումի աւելի ազդեցիկ քարոզչութիւն մը կրնար կիրարկուիլ: Այս լուծումին կը հետեւէր նաեւ յաջորդ հանգրուանը՝ դպրոցները երկրորդական դարձնելը:

Այսպէս է, որ 1962ին ամբողջօրեայ դարձաւ Վիթա Սուրաթիի Մեսրոպեան Վարժարանը՝ որդեգրելով «Պաղչէճեան» անունը, ի պատիւ բարերար Սահակ Պաղչէճեանին: 1963ին անոր քայլերուն կը հետեւէին Ֆլորէսի Արծրունի Վարժարանը (երկրորդական բաժին՝ 1999ին) եւ Արմենիա Մշակ. Ընկերակցութեան Վալենթին Ալսինայի Խրիմեան Վարժարանը, որ այնուհետեւ կը կոչուէր Խրիմեան Կրթական Հիմնարկութիւն (1995ին իր նախկին անունին վերադարձած է) եւ 1965ին կ'օժտուէր երկրորդական բաժնով (1966ին ընդամէնը 312 աշակերտ ունէր)¹¹⁴: Այս փոփոխութիւններուն հետեւանքով, իրերայաջորդ կերպով կը փակուէին Վալենթին Ալսինայի Մամիկոնեան (1963) ու Խաչիկեան (1967) եւ Ֆլորէսիայի Ռաֆֆի (1967) վարժարանները: Առաջին երկուքը կը գտնուէին Խրիմեանի աշխարհագրական ոլորտին մէջ, իսկ վերջինը՝ Արծրունիի:

Ֆլորիտայի Ազգային Վարժարանի փակումէն ետք (1951), հիւսիսային արուարձանին մէջ 1954ին անոր յաջորդեց Գուլումճեան Վարժարանը (բարերարուհի Մարինա Գուլումճեանի անունով), որ 1966ին հիմք եղաւ Վիսենթէ Լոփէսի ազգային վարժարանին, նախակրթարանի մակարդակով (1968ին արդէն ունէր չորս դասարան եւ 60 աշակերտ)¹¹⁵: 1987ին հիմնուեցաւ անոր կից Դերձակեան Երկրորդական Վարժարանը: Կարելոր է նշել, որ ազգային վարժարանին կից, 1966ին նոյնպէս չինուած էր Ս. Գէորգ եկեղեցին:

Կրթական վերանորոգումի ալիքը հասաւ մինչեւ Գորտոպա, ուր 1966ին ազգային վարժարանը ամբողջօրեայ դարձաւ: Հայկական բաժինը «Սահակ-Մեսրոպ» կոչուեցաւ, իսկ տեղականը՝ «Մանուէլ Պելկրանո»

(արժանթինցի ազգային հերոսի մը անունով), որուն երկրորդականի բաժին մը աւելցաւ 1989ին:

Առանձին յիշատակութեան արժանի է ուրիշ երեւոյթ մը, որ արձանագրուեցաւ Պուենոս Այրէսի մէջ: Ըստ Պօղոս Արզումանեանի 1960ի վկայութեան, «մեզի ի պատիւ “Ապրիլեան Հաստատութեան” կազմակերպած մէկ հաւաքոյթին, չորս հարիւր հրաւիրեալներու, Բաբգէն Սրբազանին ու Հայ Կեդրոնին ներկայութեան, ազգային իշխանութեան խոստացանք 350 հազար ամերիկեան տոլար, որուն 150 հազարով պիտի բարձրացնէինք արդիական հայկական դպրոց մը, մնացեալ 200 հազար տոլարի եկամուտով ապահովելով հայ վարժարաններուն ընթացիկ ծախսերն ու յարատեւութիւնը: Մեր կողմէ մէկ պայման կար. - կազմել ազգային ճշմարիտ միութիւն մը: Բայց դժբախտաբար, մեր փափաքը չիրագործուեցաւ, սակայն ծրագիրս տակաւին կը մնայ»¹¹⁶:

Այս ծրագիրը չիրականացաւ ի վերջոյ, ինչ-ինչ պատճառներով, եւ գաղափարը այլապէս հանրագումար ու Սփիւռքի մէջ իր նախադէպը չունեցող ուղղութիւն մը որդեգրեց: 1962ին Արզումանեան եւ իր քոյրը՝ Սիրանոյշ, հանրապետութեան նախագահ Արթուրօ Ֆրոնտիսիին դիմեցին՝ Պուենոս Այրէսի մէջ պետութեան դպրոց մը նուիրելու առաջարկով, որպէս երախտագիտութեան տուրք՝ կէս դար առաջ գիրենք հիւրընկալող երկրին: Թէեւ ծրագիրը ընդունուեցաւ, սակայն նոյն տարին տեղի ունեցած գինուորական յեղաշրջումն ու Ֆրոնտիսիի տապալումը, գումարուած՝ տնտեսական վերիվայրումներուն, պատճառ դարձան, որ մոռացութեան մատնուէր ան: 1965ին Արզումանեան կրկին ներկայացուց զայն նախագահ Արթուրօ Իլիային, որ անմիջապէս ընդառաջեց: «Արմենիօ-Արխենթինա» դպրոցին հիմնարկէքը տեղի ունեցաւ 1966ին, իսկ բացումը՝ 1968ին¹¹⁷: Բարբերարներուն բաղձանքով, որոնք այնուհետեւ շարունակած են հովանաւորութիւնը (1983էն ետք՝ «Պօղոս եւ Սիրանոյշ Արզումանեան» Հիմնարկութեան միջոցով), այս հանրային դպրոցը ամէն տարի ոգեկոչած է Հայաստանի առաջին հանրապետութեան անկախութիւնը, ունեցած է արժանթինեան եւ հայկական դրօշակիրներ, եւ տարիներու ընթացքին կատարուած են հայութիւնն ու Հայաստանը ճանչցնելու ուղղուած ձեռնարկներ:

1965ի վերջերը Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան պաշտօնաթերթ Հայ Կեդրոնը գոհունակութեամբ կ'արձանագրէր. -

«(...) Անուրանալի է, վերջերս Յունաստանէն, Ռումանիայէն եւ Պոլսէն դէպի Պ. Այրէս գաղթող հայրենակիցներու քերած շատ կարեւոր

ազդեցութիւնը: Այդ նոր եկուորները, եթէ օգտուեցան գաղութի հին սերունդին առեստրական ասպարեզի մէջ ձեռք բերած անհուն փորձառութիւններէն եւ ունեցան անոնց աջակցութիւնը (ցուցմունքի տեսակետով), անոր փոխարէն, սակայն, ներշնչեցին ազգային գետնի վրայ նորանոր նուաճումներ կատարելու խանդը:

(...) Վարժարաններ կեդրոնացնելու եւ անոնց իտէալ ձեւ մը տալու փափաքը ատենէ մը ի վեր, ո՛չ միայն մեծ թափով յառաջ կ'երթայ, այլ եւ տեղական դպրոցներու մրցակից դառնալու աստիճան կը յառաջդիմէ, շնորհիւ ամբողջօրեայի վերածուած ա՛յն կրթական յարկերուն, որոնք երիտասարդ ու խոստմնալից վարչականներու հոգածու գործունէութիւնը տակ կը խոստանան նոյն իսկ գերազանցել, ուղղակի պետութեան ասպնջականութիւնը վայելող դպրոցները»¹¹⁸:

Առանց մտնելու ամբողջօրեայ վարժարաններու 1956-1989 տարիներու գործունէութեան արժեւորումին մէջ, որ առանձին հետազօտութեան նիւթ է, պիտի գոհանանք մէջբերելով Պուենոս Այրէսի մէջ մանկավարժական երկարամեայ վաստակ ունեցող մշակի մը՝ Պետրոս Հաճեանի հետեւեալ վկայութիւնը, զայն քաղելով 2005ի Օգոստոսին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան կողմէ գումարուած սփիւռքեան դպրոցներու համաժողովին ներկայացուցած իր տեղեկագրէն.

«Դպրոցական շէնքի ու գործունէութեան իմաստով, կրթական արդիւնքներով, հայեցի դաստիարակութեան տեսակետէն, իրերայաջորդ սերունդներու կազմաւորման համար եւ հայապահպանումի իբրեւ կռուան՝ վերելի (արժանթինահայ - Վ.Մ.) դպրոցները, անցեալ երեսնամեակին, ունեցան առաջնակարգ եւ փայլուն դերակատարութիւն մը, հանդիսանալով հարաւամերիկեան հայ գաղութներու ազգային-հանրային կեանքին կեդրոնական ձգողութիւնը»¹¹⁹:

* * *

1956ին հիմնուած ամբողջօրեայ դպրոցներու ցանցը իր գոյութիւնը կը պահէ մինչեւ այսօր: Զարգացումի հոլովոյթին վերջակէտը կարելի է սեպել 1989ին սկսած տնտեսական զօրաւոր ճգնաժամը, որուն դարմանումին կոչուած ու 1990ականներուն կիրարկուած նոր ազատական քաղաքականութիւնը արժանթինեան միջին դասակարգին (ներառեալ՝ հայ համայնքին ջախջախիչ մեծամասնութեան) նիւթական բարեկեցութեան զգալի հարուած մը հասցուց: Այս իրադարձութեան հետեւանքներէն մէկը եղած է Պուենոս Այրէսի հայկական դպրոցներուն աշակերտութեան թիւին նուազումը եւ ոչ-հայ աշակերտներու զանգուածային ընդունու-

մը՝ պետական յատկացումը չկորսնցնելու եւ պիւտճէն հաւասարակշռելու նպատակով (նոյն երեւոյթը նկատելի է Գորտոպայի դպրոցին պարագային): Ուրիշ գործօններու շարքին պէտք է յիշատակել համայնքին տեղաշարժերը, ոչ-հայկական դպրոցներուն (յատկապէս՝ անգլիական թեքումով) յարաճուն վարկը, հայերէն լեզուի ինքնութեանական գործօնի դերին աստիճանական անգիտացումը, դպրոցներու կողմէ հայերէնի պահերու նուազումը, եւն.:

Ներկայ իրավիճակին բազմակողմանի վերլուծումը դեռ վաղահաս նկատելով, ընթերցողին խորհրդածութեան կը յանձնենք, որպէս եզրափակում, կցեալ համեմատական աղիւսակը, որ կը պարզէ Պուենոս Այրէսի դպրոցներուն աշակերտութեան թուական ներկայ պատկերը (փակագիծի մէջ՝ օտար աշակերտներու թիւը):

ԴՊՐՈՑ	1974 ^[20]	1989 ^[21]	1997 ^[22]	2003 ^[23]	2004 ^[24]
Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ	494	587 (0)	506 (0)	317 (0)	381 (0)
ՀԲԸՄ Մարի Մանուկեան	17	450 (0)	292 (2)	325 (21)	348 (14)
Մխիթարեան	350	300 (0)	320 (64)	234 (106)	244 (80)
Խրիմեան	670	370 (0)	312 (40)	230 (120)	262 (118)
Վ. Լոփէսի Ազգ. Վարժարան	127	230 (0)	189 (11)	201 (89)	262 (120)
Արծրունի Ազգ. Վարժարան	180	200 (90)	200 (100)	306 (212)	280 (160)
Պաղչէճեան Ազգ. Վարժարան	200	250 (185)	234 (156)	230 (138)	250 (150)
ՊՈՒԵՆՈՍ ԱՅՐԷՍԻ ԳՈՒՄԱՐ	2.038	2.387 (275)	2.047 (373)	1.843 (686)	2.027(642)
Գորտոպա	-----	-----	-----	360 (240)	540 (474)
ԱՐԺԱՆԹԻՆԻ ԸՆԴՀ. ԳՈՒՄԱՐ	2.038	2.387 (275)	2.047 (373)	2.203 (926)	2.567 (1.116)

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արժանթինահայ համայնքին դպրոցական ցանկը երկու հիմնական հանգրուաններ ունեցած է. 1926-1956՝ «ամէնօրեայ» վարժարաններու, եւ 1956էն ետք՝ «ամբողջօրեայ» վարժարաններու շրջանը: Առաջին շրջանը յատկանշուած է նախնական պայմաններու մէջ գործած դպրոցնե-

րով, թէ՛ կառուցային, թէ՛ ուսուցչական եւ թէ՛ կրթական մակարդակի տեսակէտէն: Հագուադէպ պարագաներու, այս դպրոցները ունեցած են մինչեւ Զ. դասարան ընդգրկող ծրագիրներ, յաճախ՝ միայն մինչեւ Գ. կամ Դ. դասարաններ: Անոնց ծրագիրները միայն հայկական նիւթերու շուրջ կը կեդրոնանային, իսկ պետական հակակշռի ենթարկուածներուն պարագային՝ նաեւ արժանթինեան քաղաքացիական նիւթեր կ'աւանդէին:

Երկրորդ շրջանին, ամէնօրեայ վարժարաններէն մէկ քանին դարձած են ամբողջօրեայ (Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կրթ. Հաստատութիւն, Խրիմեան Կրթ. Հիմնարկութիւն, Արծրունի Ազգ. Վարժարան, Պաղչէճեան Ազգ. Վարժարան, Գորտոպայի Ազգ. Վարժարան), համախմբելով նաեւ խնայողութեան նպատակով փակուած այլ ամէնօրեայ վարժարաններու աշակերտութիւնը: Ուրիշ ամբողջօրեայ վարժարաններ նախկին ամէնօրեաներու տեղը հիմնուած են (Վիսենթէ Լոփէսի Ազգ. Վարժարան), եւ վերջապէս բոլորովին նոր ամբողջօրեայ վարժարաններ հիմնուած են՝ առանց որեւէ նախընթացի (Մխիթարեան Վարժարան, Մարի Մանուկեան Կրթ. Հաստատութիւն): Անոնք ընդգրկած են թէ՛ հայկական եւ թէ՛ արժանթինեան պետական ծրագիրը, իրենց աշակերտութեան տալով հայեցի դաստիարակութիւն եւ նախապատրաստելով բարձրագոյն ուսումը շարունակելու համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Խ. Ն., «Հայ Սփիւռք», Հայրենիք Ամսագիր, Սեպտեմբեր 1948, էջ 107:

² Brisa Varela, *La Migración Armenia en Argentina: la Ruptura del Mito del Retorno* (Հայ գաղթականութիւնը Արժանթինի մէջ. վերադարձի առասպելին քանդումը), Buenos Aires, Editorial Dunken, 2002, էջ 141:

³ Պետրոս Հաճեան, «Ի՞նչ եւ ինչպէ՞ս կը Մտածեն Մեր Ուսանողները», Արմենիա, 14 Մայիս 1988, էջ 2 եւ 4, 19 Մայիս 1988, էջ 2-3:

⁴ Վարդան Մատթէոսեան, Հարաւային Կողմն Աշխարհի. Հայերը Լատին Ամերիկայի մէջ Սկիզբէն մինչեւ 1950, Անթիլիաս, Տպարան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 2005, էջ 322-323:

⁵ Պետրոս Հաճեան, «Ի՞նչ եւ ինչպէ՞ս կը Մտածեն Մեր Ուսանողները», Արմենիա, 19 Մայիս 1988, էջ 2-3:

⁶ Պետրոս Հաճեան, «Արժանթինահայ Աշակերտներու Լեզուի եւ Ինքնութեան Պարագան», Ծառաջ, 8 Հոկտեմբեր 1996, էջ 2:

⁷ Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ կից կիրակնօրեայ դպրոցներու երեւոյթը չէ արմատացած արժանթինահայ համայնքին մէջ: Հաւանաբար փորձեր եղած են, սակայն անոնց մասին ակնարկութեան չենք հանդիպած գրաւոր աղբիւրներուն մէջ: Ներկայիս միայն

- Գորտոպայի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ կից գոյութիւն ունի կիրականօրեայ դպրոց մը (սպաներէն լեզուով), որ հիմնուած է 1982ին:
- ⁸ «Հայերը Արժանթինի Մէջ», «Համազգային»ի Տարեցոյց, Պէյրութ, 1953, էջ 250:
- ⁹ Manuel Zuloaga, *Nuestra Raza y los Problemas de la Posguerra en la Argentina* (Մեր ցեղը եւ յետպատերազմեան խնդիրները Արժանթինի մէջ), Buenos Aires, La Facultad, 1943, էջ 141: «Թուրք» հասկացութիւնը, ըստ արժանթինեան դիւանակալութեան մէջ տիրող ազգութեան ու ծննդավայրի շփոթին, կը ներառնէր Օսմանեան Կայսրութեան կամ անոր իրաւայաջորդ Թուրքիոյ Հանրապետութեան մէջ ծնած ամէն ոք, անկախաբար իր ազգային պատկանելիութենէն (Հայ, Հրեայ, սուրիա-լիբանանցի, եւն.):
- ¹⁰ Cuarto Censo General 1936. Población 22-X-36 (Չորրորդ ընդհանուր մարդահամար 1936, բնակչութիւն 22-X-36), vol. II, Buenos Aires, 1939, էջ 316-318: «Թուրք»երուն պարագային, գրագէտներու նուազ թիւը կրնայ տեսականօրէն վերագրուիլ արաբներու աւելի բարձր անգրագիտութեան:
- ¹¹ Francis Korn, *Buenos Aires: los Huéspedes del '20* (Պուենոս Այրէս. 20ականներու հիւրերը), Buenos Aires, Grupo Editor Latinoamericano, 1989, էջ 29:
- ¹² Արժանագրութեան Տոմար Հայ Գաղութային Կեդրոնի (այսուհետեւ՝ ԱՏՀԳԿ), 27 Յունիս 1922:
- ¹³ Կարապետ Քէշիշեան, «Նամակ Պուենոս Այրէսէն», Հայաստանի Կոչնակ, 3 Յունիս 1924, էջ 719, նաեւ՝ «Հայ Գաղթականութիւնը», Հայաստանի Կոչնակ, 29 Օգոստոս 1925, էջ 1110 (ընդգծումները մերն են - Վ.Մ.):
- ¹⁴ Ս. Կ. Գազազ, «Արժանթին»ի Գ. Տարեդարձին Առթիւ», Արժանթին, 20 Օգոստոս 1930, էջ 1:
- ¹⁵ «Յայտարարութիւն», Արժանթին, 27 Դեկտեմբեր 1930, էջ 7, նաեւ՝ «Արժանթին Թերթին Տարեդարձին Առթիւ», Արժանթին, 29 Փետրուար 1932, էջ 7:
- ¹⁶ Վարդան Գէորգեան, «Արժանթինահայ Վարժարաններու Կազմակերպութեան Հարցը», Արմենիա, 4 Նոյեմբեր 1938, էջ 2:
- ¹⁷ ԱՏՀԳԿ, 7 Յունիս 1925:
- ¹⁸ Վարդան Գէորգեան, «Տեղեկագիր Պ. Այրէսի Հայ Վարժարաններու Միամեայ Կրթական Գործունէութեան», Արմենիա, 27 Փետրուար 1940, էջ 2:
- ¹⁹ Ի[սրայէլ] Ա[րսւյան], «Թէ Ի՞նչպէս Ծնունդ Առաւ ՀԱՆ Հոգաբարձութիւնը», Հայ Կեդրոն, Ապրիլ 1942, էջ 56-57:
- ²⁰ ԱՏՀԳԿ, «Ծրագիր Հայ Գաղութային Կեդրոնի»:
- ²¹ ԱՏՀԳԿ, 3 Մայիս 1925:
- ²² ԱՏՀԳԿ, 19 Օգոստոս 1926 եւ Տեղեկագիր Զ.րդ տարեշրջանի, Մայիս 1927-Մայիս 1928:
- ²³ Mary Estela Djordjalian de Minoian, «La Comunidad Armenia de Berisso y su Escuela» (Պերիսոյի հայկական համայնաքը եւ իր դպրոցը), Vartan Matiossian (ed.), *Los Armenios en América del Sur. Primeras Jornadas de Estudio Estudio* (Հայերը Հարաւային Ամերիկայի մէջ. առաջին գիտաժողով), Buenos Aires, 1992, էջ 46:
- ²⁴ 1930ի թղթակցութիւն մը դպրոցին վերագրած էր 18ամեայ գոյութիւն, առանց թրւական նշելու («Ցիրուցան Հայեր», Հայրենիք, 28 Յունիս 1930, էջ 3):
- ²⁵ Հայաստանի Ազգային Արխիւներ (ՀԱԱ), ֆ. 178, ց. 1, գ. 503:
- ²⁶ ԱՏՀԳԿ, 19 Հոկտեմբեր 1928:
- ²⁷ Իսրայէլ Արսւյան (1879-1952) ծնած է Կեսարիոյ Մունճուսուն գիւղը Իր ուսումը ստացած է տեղւոյն Մծրինեան վարժարանին եւ ապա Կեսարիոյ Ս. Կարապետ գիշերօթիկ

- դպրոցին մէջ: 1898-1904 տեսչական պաշտօններ վարած է Կեսարիոյ, Մարգուանի եւ Օրտուի դպրոցներու մէջ: 1904-1909ին Փարիզի մէջ ճարտարապետութիւն ուսանած է: Վկայուելէ ետք, 1909ին հաստատուած է Պուենոս Այրէս: Արժանթինահայ համայնքին մէջ իր հանրային գործունէութիւնը սկսած է 1918ին: 1925-1934 վարած է Հայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան ատենապետութիւնը եւ երկար տարիներ խմբագրած է անոր Հայ Կեդրոն պաշտօնաթերթը: Կառուցած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարը, անոր կից «Հայ Կեդրոն» սրահը եւ «Արսլանեան» Վարժարանը, որ իրեն ի պատիւ այդ անունը կրած է 1932-1967ին (այժմ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կրթ. Հաստատութիւն): Իր ծածկանունը կը շարունակէ կրել «Արծրունի» Ազգ. Վարժարանը:
- ²⁸ ԱՏՀԳԿ, Տեղեկագիր, Ը. Տարեշրջան [1929-1930]:
- ²⁹ ԱՊԱՊ [Ազարիա Պապահէքեան], «Մայրենի Լեզուի Ուսուցումը Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութին մէջ», Նոր Հաճոյն, Մարտ 1965, էջ 41, նաեւ՝ «Տեղեկագիր Կրթ. Ծանօնախումբի», Հայ Մամուլ, 14 Յունուար 1959, էջ 3:
- ³⁰ Պոքա-Պառաքասի Հայ Երիտասարդաց Միութեան նախաձեռնութեամբ, 1947-1950ին Պառաքասի մէջ կը գործէր «Հայ Լեզուական Դպրոց» մը (Արժանագրութեան Տոմար Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան (այսուհետեւ՝ ԱՏՀԱԵՀ), 21 Յունիս 1947 եւ 7 Դեկտեմբեր 1950), որուն ամէնօրեայ ըլլալը յայտնի է:
- ³¹ «Տարեկան Տեղեկագիր Կրթական Քննիչներու», Յունուար 1944, էջ 2-3 (Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան Արխիւներ (այսուհետեւ՝ ՀԱԵՀԱ), Correspondencia), նաեւ՝ ԱՏՀԱԵՀ, 6 Դեկտեմբեր 1950:
- ³² Daniel Antoyan, "Orígenes de la Comunidad Evangélica Armenia en Córdoba" (Գորտոպայի Հայ Աւետարանական համայնքին ակունքները), Segundas Jornadas Internacionales de Estudio de las Comunidades Armenias de America del Sur (Հարաւային Ամերիկայի Հայ Համայնքներու Ուսումնասիրութեան Երկրորդ Միջազգային Գիտաժողով), Córdoba, 27-29 de Septiembre de 1991, էջ 6 (անտիպ):
- ³³ Խմբագրական, «ՀԱԵ Հոգաբարձութեան Տասնեւհինգերորդ Տարեդարձին Առթիւ», Հայ Կեդրոն, Փետրուար 1938, էջ 5-6, նաեւ՝ Խմբագրական «Ուսումնական Խորհուրդը», Արմենիա, 24 Սեպտեմբեր 1933, էջ 1:
- ³⁴ Actas de la Institución Administrativa de la Iglesia Armenia (Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան արժանագրութիւններ) (այսուհետեւ՝ Actas), 1o. de Mayo de 1936:
- ³⁵ Actas, 29 de Abril de 1934:
- ³⁶ ԱՏՀԱԵՀ, 30 Հոկտեմբեր 1932:
- ³⁷ Պապահէքեան, էջ 41:
- ³⁸ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան Նամակներու Տոմար (այսուհետեւ՝ ՀԱԵՀՆՏ), նամակ Վ. Ալսինայի Թորգոմեան Ազգ. Վարժարանի Հոգաբարձութեան, 8 Նոյեմբեր 1933:
- ³⁹ «Տեղւոյս Հայ Վարժարաններու Աշակերտներու Թիւը», Հայ Կեդրոն, Դեկտեմբեր 1934, էջ 14:
- ⁴⁰ ԱՏՀԱԵՀ, 9 Դեկտեմբեր 1933, նաեւ՝ «Տարեկան Տեղեկագիր», էջ 4:
- ⁴¹ ԱՏՀԱԵՀ, 19 Դեկտեմբեր 1934, նաեւ՝ Narciso Binayan Carmona, Entre el Pasado y el Futuro: los Armenios en la Argentina (Անցեալի եւ ապագայի միջեւ. Հայերը Արժանթինի մէջ), Buenos Aires, 1996, էջ 244:

- ⁴² Alicia T. de Ezeqelyan, "Historia de la Educación Armenia en Florida, Vicente López y Olivos" (*Ֆլորիդայի, Վիսենթե Լոփէսի եւ Օլիվոսի հայկական կրթութեան պատմութիւն*), *Մարտարապատ, Օգոստոս* 14, 1991, էջ 7, նաեւ՝ Ասպետ Մանճիկեան, «Հայերուն Հաստատումը Պուենոս Այրէսի Արուարձաններուն մէջ եւ Վիսենթե Լոփէզի, Օլիվոսի ու Ֆլորիդայի Համայնքներուն Կազմաւորումը», *Ժամանակ*, 28 Մարտ 2002, էջ 3:
- ⁴³ Հմմտ.՝ ԱՏՀԳԿ, *Տեղեկագիր, Ը. Տարեշրջան* [1929-1930], նաեւ՝ ԱՏՀԱԵՀ, 22 Օգոստոս 1937:
- ⁴⁴ Minoian, "La Comunidad Armenia de Berisso", էջ 46-47, նաեւ՝ Տիգրան Աւագեան, «Պերիտոյի Հայ Գաղութը», *Արմենիա*, 7 Յունիս 1940, էջ 2-3:
- ⁴⁵ Այս տասնամեակին, գաղթաշխարհին մէջ ծաւալած պայքարը՝ հակախորհրդային ու խորհրդայնամէտ հատուածներուն միջեւ, իր արձագանգները ունեցաւ Արժանթինի մէջ, թէեւ չհասաւ այն սաստկութեան, որ դրսեւորուեցաւ Միացեալ Նահանգներու մէջ:
- ⁴⁶ «Յայտարարութիւն», *Հայ Կեդրոն*, Սեպտեմբեր 1935, էջ 13:
- ⁴⁷ Sergio Kniasian, "La Escuela Jrimian de Valentin Alsina: Etapa Pionera" (*Վալենթին Ալ-սինայի Խրիմեան Վարժարանը՝ ռազմիրայական շրջան*), Matiossian (ed.), *Los Armenios*, էջ 52-53:
- ⁴⁸ «Դաշնակ Նոր Ոճիւր, Ֆլորէսի մէջ», *Շիրակ*, 2 Յունիս 1933, էջ 1:
- ⁴⁹ ԱՏՀԱԵՀ, 11 եւ 18 Օգոստոս 1935:
- ⁵⁰ Margarita Djeredjian, "La Escuela Apovian en el Barrio de Barracas (1930-1940)" (*Արովեան Վարժարանը Պաուքաս Թաղամասին մէջ (1930-1940)*), Matiossian (ed.), *Los Armenios*, էջ 50:
- ⁵¹ Գ. Ագատեան, «ՀՕԿի 'Միասնիկեան' Վարժարանի Բացման Հանդէսը», *Շիրակ*, 30 Յունիս 1934, էջ 2:
- ⁵² *Տեղի Օրակարգի Հայ Դպրոցաւորաց Միութեան Վալենթին Ալսինայի*, 24 Մարտ եւ 10 Սեպտեմբեր 1935, նաեւ՝ «Մանուցում», *Հայ Կեդրոն*, Ապրիլ 1935, էջ 13:
- ⁵³ «Հարաւ. Ամերիկայի ՀՕԿի Կեդր. Վարչութեան Տեղեկագիր-Զեկույցը Երգ Համագումարին», *Շիրակ*, 8 Փետրուար 1936, էջ 3, նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 544:
- ⁵⁴ «Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգ. Վարժարաններու Ընդհ. Ցանկը», *Արժանթին*, 17 Յունուար 1931, էջ 7 (1930), նաեւ՝ «Տեղույս Հայ Վարժարաններու», էջ 13 (1934), նաեւ՝ Գէորգեան, «Տեղեկագիր», էջ 2 (1939), նաեւ՝ «Ակնարկ մը» (խմբագրական), *Արմենիա*, 21 Նոյեմբեր 1941, էջ 1 (1941), նաեւ՝ ԱՏՀԱԵՀ, Տարեկան Տեղեկագիր 1 Ապրիլ 1945-31 Մարտ 1946 (1946), նաեւ՝ «Տեղեկագիր Կրթ. Ծանփախումբի», էջ 3 (1958):
- ⁵⁵ Հայերու թուաքանակի բոլոր հաշուարկները մօտաւոր են: Աղբիւրները տե՛ս՝ Մատթէոսեան, *Հարաւային Կողմն Աշխարհի*, էջ 106, 109, 325 (վերջին պարագային, ամբողջ Արժանթինի 40.000ի թիւէն զեղչած ենք 5.000՝ Պուենոս Այրէսէն դուրս ապրողներուն յատկացնելու համար):
- ⁵⁶ ԱՏՀԱԵՀ, 1 Մարտ 1947:
- ⁵⁷ Խմբագրական, «Վտանգին Առջեւ», *Արմենիա*, 26 Հոկտեմբեր 1940, էջ 1:
- ⁵⁸ Մամբրէ Ղարիբեան, «Մամիկոնեան Միութեան Տարեկան Զեռնարկը», *Արմենիա*, 12 Նոյեմբեր 1954, էջ 3:
- ⁵⁹ Խմբագրական, «Դէպի Միութիւն», *Ներկա՛յ*, Օգոստոս 1963, էջ 2:
- ⁶⁰ «Տեղեկագիր Կրթ. Ծանփախումբի», էջ 3:

- ⁶¹ Մենասէր [Օհաննէս Տէր Խաչատուրեան], «Հայերը Արժանթինի մէջ», *Արմենիա*, 2 փետրուար 1942, էջ 3:
- ⁶² Rosa Majian, *Cuando Empiezan a ser Argentinos* (Երբ կը սկսին Արժանթինցի ըլլալ), Buenos Aires, 1987, էջ 89, նաեւ՝ Մերուստան Օգանեան եւ Սիրանոյշ Մխիթարեան (խմբ.), *Թուշամատեան Հայ Օգնութեան Միութեան*, Պոստոն, «Հայրենիք» տպարան, 1970, էջ 136:
- ⁶³ Աշոտ Արծրունի, *Տարեցոյց Հարաւ-Ամերիկահայոց*, Պուենոս Այրէս, 1943, էջ 55:
- ⁶⁴ Գարեգին Եօլճեան, «Ռոսարիոյի Հայ Գաղութի Կեանքէն», *Արմենիա*, 10 Մայիս 1945, էջ 3, նաեւ՝ Ռ. Բարսեղեան, «Պատմութիւն Հայ Գաղութներու», *Հասկ*, Օգոստոս-Սեպտեմբեր 1960, էջ 324:
- ⁶⁵ Alice Ezeglyan, «Alive and Well in Argentina», *Ararat*, Winter 1976, էջ 27-29:
- ⁶⁶ Մատթէոսեան, *Հարաւային Կողմն Աշխարհի*, էջ 179, աղբիւրներու ցանկով: Աղիւսակը ամբողջական չէ՝ տրամադրելի աղբիւրներուն կցկտուր ըլլալուն պատճառով, եւ միայն ընդհանուր գաղափար տալու կը ձգտի:
- ⁶⁷ Վարդան Գէորգեան, «Տեղեկագիր Պ. Այրէսի Հայ Վարժարաններու Միամեայ Կրթական Գործունէութեան», *Արմենիա*, 5 Մարտ 1940, էջ 2:
- ⁶⁸ «Las Colectividades Extranjeras en la Argentina. Los armenios» (Օտար Համայնքները Արժանթինի մէջ. Հայերը), *Siete Días*, 7/13 de Marzo de 1984, էջ 42:
- ⁶⁹ Վարդան Գէորգեան, «Արժանթինահայ Վարժարաններու Կազմակերպութեան Հարցը», *Արմենիա*, 8 Նոյեմբեր 1938, էջ 2:
- ⁷⁰ *ԱՏՀԱԵՀ*, 1 Նոյեմբեր 1941:
- ⁷¹ Գէորգեան, «Արժանթինահայ Վարժարաններու», էջ 2: Տարիներ ետք գրուած խմբագրականի մը մէջ, Գէորգեան միջնակարգի չգոյութեան կը վերագրէր համայնքին մէջ տիրող գրական ամուլութիւնը («Ոչինչ Ձի՞ Խօսիր», *Արմենիա*, 14 Յունիս 1945, էջ 1):
- ⁷² *ԱՏՀԱԵՀ*, 1 Նոյեմբեր 1941:
- ⁷³ Բանասէր Զաւէն Կնեագեան (Պուենոս Այրէս) վերջերս յայտնաբերած ու մեր ուշադրութեան յանձնած է «Արսլանեան» Վարժարանի առաջին տնօրէն Հրանդ Գրլընճեանի կազմած ու անտիպ մնացած «Ոսկետառ Իմ Մայրենի Բարբառ» խորագրով քերական-ընթերցարանին անուանաթերթը: 1943-44ի չուրջ Գրլընճեան ՀԲԸՄի Երիտասարդաց Լիկայի (ՀԵԸ) Մշակութային Յանձնախումբի Հայերէնի դասընթացներուն պատասխանատուն էր: Ասիկա կռուան մը կու տայ դասագիրքին պատրաստութիւնը այդ տարիներուն թուագրելու, քանի որ ըստ անուանաթերթին, հրատարակիչը այդ Յանձնախումբը պիտի ըլլար: Յիշեալ անուանաթերթին վրայ գրուած էր. «Ամէն հայ ընտանիք օրինակ մը ունենալու է այս գիրքէն, քանի որ ամոր հասոյթը յատկացուած է չքաւոր հայ ուսանողներու: Մշակութային Յանձնախումբ»:
- ⁷⁴ *Actas*, 8 de Mayo de 1938 (ընդգծումը մերն է):
- ⁷⁵ «Columnas de la Juventud. Presencia de Armenia en la Vida Argentina» (Երիտասարդութեան սիւներ. Հայաստանի ներկայութիւնը արժանթինեան կեանքին մէջ), *La Nación*, 3 de Marzo de 1966, էջ 28 (ընդգծումը մերն է):
- ⁷⁶ Martha Amuchástegui, «Los Rituales Patrióticos de la Escuela Pública» (Հանրային վարժարանին Հայրենասիրական ծէսերը), Adriana Puiggrós y Sandra Carli (ed.), *Historia de la Educación Argentina* (Արժանթինեան կրթութեան պատմութիւն), vol. VI, Buenos Aires, 1995, էջ 18:

- ⁷⁷ Carlos Escudé, *El Fracaso del Proyecto Argentino. Educación e Ideología* (Արժանթինեան ծրագրին ձախողութիւնը. կրթութիւն եւ գաղափարախօսութիւն), Buenos Aires, Tesis Editores, 1990, էջ 92:
- ⁷⁸ Գէորգեան, «Տեղեկագիր», էջ 2:
- ⁷⁹ Escudé, *El Fracaso del Proyecto Argentino*, էջ 133:
- ⁸⁰ Brisa Varela, Cristina Benseñy, Fabiana Ferrero y Juana Godoy, *La Trama de la Identidad. Indagaciones en Torno a la Didáctica de la Memoria en la Enseñanza Inicial* (Ինքնութեան հենքը. հետաքննութիւններ նախակրթարանի մէջ յիշողութեան ուսուցման շուրջ), Buenos Aires, Editorial Dunker, 2004, էջ 64:
- ⁸¹ Zuloaga, էջ 304:
- ⁸² ԱՏՀԱԵՀ, 6 Սեպտեմբեր 1941:
- ⁸³ Nérida Boulgourdjian-Toufeksian, *Los Armenios en Buenos Aires: La Reconstrucción de la Identidad (1900-1950)* (Հայերը Պուենոս Այրէսի մէջ. Ինքնութեան վերականգնումը (1900-1950)), Buenos Aires, Edición del Centro Armenio, 1996, էջ 166:
- ⁸⁴ 1950ին յիշուած է դասագիրքին գործածութիւնը Պուենոս Այրէսի մէջ (ԱՏՀԱԵՀ, 11 Յունուար 1950):
- ⁸⁵ Efraim Zadoff, *Historia de la Educación Judía en Buenos Aires (1935-1957)* (Պուենոս Այրէսի հրէական կրթութեան պատմութիւն (1935-1957)), Buenos Aires, Milá, 1993, էջ 348:
- ⁸⁶ Escudé, *El Fracaso del Proyecto Argentino*, էջ 149-150:
- ⁸⁷ Ան օրէնքէն բացառուեցաւ (Zadoff, *Historia de la Educación Judía*, էջ 350):
- ⁸⁸ *Actas*, 17 de Noviembre de 1943:
- ⁸⁹ Escudé, *El Fracaso del Proyecto Argentino*, էջ 149-150:
- ⁹⁰ Jorge María Ramallo, *Etapas Históricas de la Educación Argentina* (Արժանթինեան կրթութեան պատմական հանգրուաններ), Buenos Aires, Fundación Nuestra Historia, 1999, էջ 165:
- ⁹¹ Zadoff, *Historia de la Educación Judía*, էջ 352-355:
- ⁹² Boulgourdjian-Toufeksian, *Los Armenios*, էջ 171:
- ⁹³ Ramallo, էջ 165:
- ⁹⁴ Mariano Plotkin, *Mañana es San Perón. Propaganda, Rituales Políticos y Educación en el Régimen Peronista (1946-1955)* (Վաղը Սուրբ Փերոն է. քարոզչութիւն, քաղաքական ծիսակարգեր եւ կրթութիւն փերոնական վարչակարգին ընթացքին (1946-1955)), Buenos Aires, Editorial Sudamericana, 1994, էջ 174:
- ⁹⁵ Ramallo, էջ 167:
- ⁹⁶ Plotkin, էջ 192:
- ⁹⁷ Carlos Escudé, *Patología del Nacionalismo. El Caso Argentino* (Ազգայնականութեան ախտաբանութիւն. արժանթինեան պարագան), Buenos Aires, Tesis Editores, 1987, էջ 133:
- ⁹⁸ «Հայերը Արժանթինի մէջ», էջ 250 (ընդգծումը մերն է):
- ⁹⁹ Mónica Esti Rein, *Politics and Education in Argentina 1946-1962*, Armonk-London, M. E. Sharpe, 1998, էջ 108:
- ¹⁰⁰ Binayan Carmona, *Entre el Pasado y el Futuro*, էջ 285: Չենք կրցած ճշդել եթէ թարգմանութիւնը հրատարակուած է:

- ¹⁰¹ Վարդան Գէորգեան, *Նոր Մաղկաքաղ. Դասագիրք Ընթերցանութեան Հանդերձ Քե-
րականութեամբ (Պատկերազարդ), Առաջին Տարի, Պուենոս Այրէս, Տպ. «Արարատ»,
1950, էջ 3:*
- ¹⁰² Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Ձ. Կնեազեանին, որ մեր խնդրանքով պրպտած ու
ձեռք բերած է այդ հատորներուն լման շարքը, ինչպէս նաեւ նախարարութեան վաւե-
րացումը կրող օրինակ մը:
- ¹⁰³ Խ. Ն., «Հայ Սփիւռք», Հայրենիք Ամսագիր, Հոկտեմբեր 1952, էջ 111 (ընդգծումները
բնագրային են):
- ¹⁰⁴ Ramallo, էջ 175-178:
- ¹⁰⁵ Narciso Binayan, *La Colectividad Armenia en la Argentina* (Հայ Համայնքը Արժանթինի
մէջ), Buenos Aires, Alzamor Editores, 1974, p. 127, նաեւ՝ Binayan Carmona, *Entre el
Pasado y el Futuro*, էջ 244:
- ¹⁰⁶ Թէեւ անոր քանակը տակաւին քիչ թէ շատ ճշգրիտ ուսումնասիրութեան ենթար-
կուած չէ:
- ¹⁰⁷ Խմբագրական, «Ի՞նչու Դէմ Ենք Ամբողջօրեայ Հայ Վարժարաններու Դրութեան»,
Արմենիա, 1, 2 եւ 3 Օգոստոս 1956:
- ¹⁰⁸ Efraim Zadoff, "Un Análisis Comparativo de las Redes Educativas Judías de México y
Argentina, 1935-1955" (*Մեքսիքոյի եւ Արժանթինի հրէական կրթական ցանցերուն հա-
մեմատական քննութիւն մը, 1935-1955*), *Judaica Latinoamericana. Estudios Histórico-
Sociales*, Jerusalén, 1988, p. 141-142, նաեւ՝ Zadoff, *Historia de la Educación Judía*, էջ
375-376:
- ¹⁰⁹ Շաւարշ քհնյ. Մեհրապեան, «Հարաւային Ամերիկահայ Կեանք», Հայաստանի Կոչ-
նակ, 2 Մարտ 1957, էջ 211-212:
- ¹¹⁰ Խմբագրական, «Արսլանեան Երկրորդական Վարժարանի Նոր Շէնքը», Հայ Կեդրոն,
Նոյեմբեր 1965, էջ 231:
- ¹¹¹ «Վասն Լուսարանութեան», Հայ Կեդրոն, Յուլիս-Օգոստոս 1966, էջ 244:
- ¹¹² «Ազգային-Եկեղեցական Ներքին Կեանք», Հայ Կեդրոն, Մարտ 1965. էջ 50, նաեւ՝
«Ազգային-Եկեղեցական Ներքին Կեանք», Հայ Կեդրոն, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ
1967, էջ 73:
- ¹¹³ Մանրամասնութիւնները տե՛ս՝ Խաչիկ Զանոյեան, «ՀԲԸ Միութեան Պուենոս Այրէսի
Մարի Մանուկեան Վարժարանի Հիմնադրութեան Շրջանէն», Նոր Օր, Դեկտեմբեր 29,
2001:
- ¹¹⁴ Binayan, *La Colectividad Armenia*, էջ 128:
- ¹¹⁵ Alicia Tarak de Ezegelyan, "6 de Marzo de 1966. Nace una Escuela en Vicente López"
(Մարտ 6, 1966. դպրոց մը կը ծնի Վիսենթէ Լոփէսի մէջ), Մարտարապատ, 8 Մարտ
2006, էջ 12:
- ¹¹⁶ Արթուր, «Պ. Պօղոս Արզումանեանի Յայտարարութիւնները Հալէպի "Արեւելք" Օրա-
թերթին», Ներկա՛յ, Օգոստոս-Սեպտեմբեր 1962, էջ 37:
- ¹¹⁷ 1968-1998. 30ամեակ «Արմենիո-Արխենթինա» Վարժարանի, Պուենոս Այրէս, «Պօղոս
Արզումանեան» Հիմնարկութիւն, 1999, էջ [4-7]:
- ¹¹⁸ Խմբագրական, «Արսլանեան Երկրորդական Վարժարանի», էջ 231:
- ¹¹⁹ Պետրոս Հաճեան, «Զեկոյց Հարաւային Ամերիկայի Հայ Դպրոցներու եւ Ազգային
Դաստիարակութեան մասին», ներկայացուած՝ 2005ի Անթիլիաս գումարուած հա-

մասփիւռքեան կրթական համագումարին, էջ 4 (Պետրոս Հաճեան, *Հարաւը Սփիւռքի մէջ*, Հալէպ, «Կիլիկիա» հրատարակչատուն, 2008, մամուլի տակ):

¹²⁰ Binayan, *La Colectividad Armenia*, էջ 127-128 (միայն Պուենոս Այրէսի դպրոցները): «Միսիթարեան», «Արծրունի» եւ «Պաղչէճեան» վարժարանները այդ տարիներէն առաջ արդէն ոչ-հայ աշակերտներ կ'ընդունէին՝ ըստ մեր տեղեկութիւններուն, սակայն աղբիւրը զանազանում մը չէ ըրած:

¹²¹ Eduardo Karsacian, “Escuelas Armenias de Buenos Aires: Análisis de sus Programas de Estudio” (Պուենոս Այրէսի հայ դպրոցներ. ուսումնական ծրագիրներու վերլուծում), Matiossian (ed.), *Los Armenios*, էջ 65 (միայն Պուենոս Այրէսի դպրոցները ունի):

¹²² Alice Sargsian, “Out of Sight, Out of Mind”, *AIM*, May-July 1997, էջ 33-35 (միայն Պուենոս Այրէսի դպրոցները ունի):

¹²³ Մատթէոսեան, *Հարաւային Կողմն Աշխարհի*, էջ 327-328:

¹²⁴ Հաճեան, «Զեկոյց Հարաւային Ամերիկայի», էջ 4-8: